

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

НУТҚ МАДАНИЯТИ

(уқув - методик қўлланма)

ТОШКЕНТ - 2004

АННОТАЦИЯ

Ўқув – методик қўланмада нутқ маданияти, нутқнинг коммуникатив сифатлари, нутқ маданияти ва адабий тил, нутқ маданияти ва услубшунослик ҳақида маълумотлар берилади.

Шунингдек, нутқ маданиятига оид назарий маълумотлар амалий машғулотлар билан мустаҳкамланади, нутқ маданияти билан боғлиқ халқ оғзаки ижодидан намуналар келтирилади.

Қўланма нутқ маданияти билан бевосита шугулланувчилар ва айни фанга қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: филология фанлари номзоди, доцент
С.Муҳамедова

Тақризчилар: филология фанлари доктори, профессор
Ҳ.Дадабоев

филология фанлари номзоди, доцент
Ў.Шарипова

Кириш

Узоқ ўтмишга эга бўлган ўзбек халқи таълим - тарбияга оид бой меросга эга бўлиб, авлодларда инсоншарварлик, камтарлик, меҳнатсеварлик, дустлик, меҳр-оқибат, биродарлик, одоблилик каби умуминсоний фазилатларни тарбиялаб келган. Шарқ мутафаккирларининг таълим - тарбияга оид асарлари ҳам ана шу мероснинг туб негизини ташкил этади. Лекин, мустабид тузум даврида халқимиз бу дурдона асарлардан, ундаги одоб-ахлоққа оид фикрлардан етарлича фойдалана олмади.

Шукурки, миллий истиқдол туфайли халқимиз дунёга юз тутди. Биз тарихимизга, маданиятимизга янгича назар билан қарай бошладик. Шунингдек, ўз ечимини кутаётган муаммоларни ижобий ҳал қилишга бел боғладик.

Барча соҳалар сингари она тилимиз ва у билан боғлиқ муаммолар ҳам аста-секин ечимини топмоқда. Хусусан, нутқ маданиятига доир масалаларни ҳал қилишда тилшунос олимларимизнинг меҳнатлари, изланишлари таҳсинга лойиқдир.

Нутқ маданияти жамият маданий тараққиёти, миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир. Мамлакатимизда маънавий-маърифий ислохатлар давлат сиёсатининг устивор йўналиши деб эълон қилинган бугунги кунда нутқ маданияти масалалари ҳар қачонгидан ҳам долзарблик касб этмоқда.

Республикамизнинг «Давлат тили» ҳақидаги қонуни, «Таълим тўғрисида»ги қонуни, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва бошқа ҳужжатларда маънавий-маърифий тарбияга, тил масалаларига алоҳида эътибор берилган. Ҳар бир кадр, энг аввало, ўз она тилининг чинакам соҳиби бўлмоғи лозим. Президентимиз И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг 1997 йил 29 августидagi IX сессиясида сўзлаган нутқида: «Ўз фикрини мутлақо мустақил, ўз она тилида равон, гўзал ва лўнда ифода эта олмайдиган мутахассисни, авваламбор, раҳбар курсисида ўтирганларни бутун тушуниш ҳам, оқлаш ҳам қийин» - деб таъкидлайди.¹

Нутқ маданияти ҳозирги даврда тилшунослик фанининг долзарб муаммоларидан биридир. Бу муаммони ҳал этиш умуммаданиятимиз тараққиётида, шунингдек, олий мактабларда, ўрта махсус ўқув юртларида, ўрта мактабларда дарс ўтиш жараёнини яхшилаш билан ҳам боғлиқ. Шуни қайд

¹ И.А.Каримов Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т 1997, 9-бет.

этиш керакки, бутунги кунда нутқ маданияти фанининг барча ўқув юртларида ўқитилиши қувонарлидир. Чунки нотиклик санъати сирларини ўрганиш барча соҳада хизмат қилувчи ҳар бир мутахассис учун, умуман, ҳар қандай маданиятли инсон учун ҳаётий зарурат деб ҳисобланиши керак. Ўзбек адабий тили ва унинг нормаларини илмий ўрганиш ҳам ўзбек нутқ маданияти соҳаси учун ниҳоятда муҳимдир. Адабий тилнинг ривожланиш қонуниятларини, адабий тил меъёрларининг умумий ҳолатини, ундаги тургун ва нотургун ҳодисаларни чуқурроқ текширмай туриб, адабий тилнинг нутқ маданияти ҳақида гапириш мумкин эмас.

Ўқитувчи нутқ маданияти курсининг мақсад ва вазифалари

Нутқ маданияти ҳақидаги таълимот қадимги Рим ва Афинада шакланган бўлса ҳам, унга қадар Мисрда, Ассирияда, Вавилон ва Ҳиндистон каби мамлакатларда пайдо бўлганлиги нотиклик санъати тажрибасидан маълум. Ушбу даврларда жамиятнинг ривожланиши, савдо - сотиқнинг, суд ишларининг ниҳоятда тараққий этиши нотикликни санъат даражасига кўтарди. Чунки у пайтларда давлат арбобларининг обрў - эътибори ва юқори лавозимларга кўтарилиши, уларнинг нотиклик маҳоратига ҳам боғлиқ бўлган. Нотиклик санъати саркардалик маҳорати билан баробар даражада улугланган.¹ Мащҳур нотик Цицерон: «Тарихда ё яхши ҳарбий саркарда, ё яхши нотик бўлиш керак», деган экан. Бу гапда катта ҳикмат бор. Ҳарбий саркарданинг итоатида кўп сонли лашкар бўлишини тасаввур қилсак, бу сўз тасодифий ухшашиш эмаслигига амин бўламиз. Грек ва Рим нотиклари Аристотель, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан каби назариётчиларнинг ҳаётий тажрибалари ҳам бунга мисолдир. Улар кишилик жамиятида риторика ва нотиклик санъатининг ўзига хос мактабини яратдилар. Цицероннинг «Нотиклик ҳақида», «Нотик», «Брут» асарлари, Марк Фабий Квинтилианнинг «Нотик билими ҳақида», Аристотельнинг «Риторика» каби асарлари ҳам қадимги Греция ва Римда маданий нутқ, нотиклик назарияси анча ривожланганлигини кўрсатади.

Ўрта Осиё маданияти тарихида ҳам нутқ маданияти ўзига хос мавқега эгадир. Шарқда, жумладан, Мовароуннаҳрда нотиклик, воизлик, яъни ваъзхонлик «Қуръон»ни тарғиб қилиш билан муштарақ ҳолда сўзнинг аҳамияти, маъноси ва

¹ Р.Қунгуров, Э.Бегматов, Ё.Тоғжоев Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т.: 1992. 6-бет.

ундан ўринли фойдаланиш борасида кўп яхши фикрлар айтилган. Ана шу нуқтаи назардан қаралса, «Нутқ одоби», «Муомила маданияти» номлари билан юритилиб келинган «нутқ маданияти» тушунчаси жуда қадимдан олимлар, зиёлиларнинг диққатини тортган: Абу Райхон Беруний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Абу Абдуллоҳ Ал-Хоразмий, Маҳмуд Қошгарий, Маҳмуд Замахшарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Сўфи Оллоёр, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби улуг сиймолар нутқ одоби масалаларига, умуман нутққа жиддий эътибор бериш билан бирга тилга, луғатга, грамматикага ва мантиқшуносликка оид асарлар ёзганлар. Буюк қомусий олим Беруний (973-1048) ўзининг «Геодезия» асарида ҳар бир фаннинг пайдо бўлиши ва тараққий этиши инсон ҳаётидаги зарурий эҳтиёжлар талаби билан юзага келишини айтади. Унингча, грамматика, аруз ва мантиқ фанлари ҳам шу эҳтиёжнинг ҳосиласидир.

Улуг ватандошимиз Абу Наср Форобий тўғри сўзлаш, тўғри мантиқий хулосалар чиқариш, мазмундор ва чиройли нутқ тузишда лексикология, грамматика ва мантиқнинг нақадар аҳамияти катталиги ҳақида шундай дейди: «Қандай қилиб таълим бериш ва таълим олиш, фикрни қандай ифодалаш, баён этиш, қандай сўраш ва қандай жавоб бериш (масаласи)га келганимизда, бу ҳақда билимларнинг энг биринчиси жисмларга ва ҳодисаларга исм берувчи тил ҳақидаги илмлар деб тасдиқлайман...»¹.

Кайковус томонидан 1082-1083 йилларда яратилган, қадимги Шарқ педагогикасининг ажойиб асарларидан бири ҳисобланган «Қобуснома» да ҳам нутқ одоби ва маданияти ҳақида ибратомуз фикрлар айтилган. Асар 44 бобдан иборат бўлиб, унинг 6-, 7- боблари сўз одоби ҳақидадир. Муаллиф фарзандига қилган насиҳатлари орқали ўқувчини ёқимли, мулоим, ўринли сўзлашга, беҳуда гапирмасликка ундайди. Сўзлаганда ўйлаб, ҳар бир фикрдан келиб чиқадиган хулосани кўз олдига келтириб, гапириш кераклигини, киши камтар бўлиши, ўзини халқ орасида оддий тутиши лозимлигини эслатиб, маҳмадоналик қилиш, кўп гапириш донолик белгиси эмаслигини шундай ифодалайди. «Эй фарзанд, сен ҳар қандай нотик бўлсанг ҳам, ўзингни билганлардан пастроқ тутгил, токи сўз билимдонлиги вақтида бекор бўлиб қолмагайсан. Кўп билу, оз сўзла, кам билсанг, кўп сўзлама. Чунки ақлсиз киши кўп

¹ Керанг Т. Қудратов Нутқ маданияти асослари. -Т. 1993. 7-бет.

сўзлайди, деганларки, жим утириш саломатлик сабабидир. Кўп сўзловчи ақлли одам бўлса ҳам, халқ уни ақлсиз дейди...»¹.

Улуғ шоир Юсуф Хос Ҳожиб туркий халқларнинг XII асрдаги ажойиб бадийий ёдгорлиги бўлган «Қутадғу билиг» («Бахт келтирувчи билим») асарида сўзларни тўғри танлаш ва тўғри қўллаш ҳақида: «Билиб сўзласа сўз билиг саналур» деган эди. Қисқа сўзлаш, сўзларга иложи борича кўпроқ маъно юклаш ҳақида:

Угуш сўзлама сўз бирор сўзла оз,
Туман сўз тутунини бу бир сўзла ёз,

дейди. Мазмуни: сўзни кўп сўзлама, камроқ сўзла. Туман (минг) сўз тутунини шу бир сўз билан еч. Гапиришдан мақсад сўзловчи кўзда тутган нарса, ҳодиса, воқеаларни тингловчига тўғри, таъсирчан етказишдан иборат. Шундай экан, нутқнинг тўғрилиги, равллиги ва мантиқийлигига эришиш муҳим аҳамият касб этади. Мутафаккир сўзловчини тилнинг аҳамиятини тушунган ҳолда, ҳовлиқмасдан, сўзнинг маъноларини яхши англаб, нутқни равлн қилиб тузишга чақиради.

Адиб Аҳмад Югнакий (XII-XIII) ҳам сўзлаганда нутқни уйлаб, шошмасдан тузишга, кераксиз, ярамас сўзларни ишлатмасликка, мазмундор сўзлашга чақиради. Нотўғри тузилган нутқ туфайли кейин хижолат чекиб юрмагин, деб сўзловчинини огоҳлантиради:

Уқуб сўзла сўзни эва сўзлама,
Сўзунг кизла кедин, бошинг кизлама.

Мазмуни: (Сўзни уқиб сўзла, шошиб гапирма, кераксиз ярамас сўзларни яшир, ярамас гапинг туфайли кейин бошингни яшириб юрма).²

Нутқ одоби деб юритилган қоида ва кўрсатмаларда содда ва уринли гапириш, қисқа ва мазмундор сўзлаш, эзмалик, лақмаликни қоралаш, кексалар, устозлар олдида нутқ одобини сақлаш, тўғри, рост ва дадил гапириш, ёлғончилик, тилёгламаликни қоралаш ва бошқа шу каби мавзуларда сўз боради.

¹ Қаранг: Т. Қудратов, Ўша асар, 9-бет.

² Аҳмад Югнакий. Ҳибатул - ҳақойиқ, -Т. 1971, 78-бет.

Ўрта Осиё нотиклигининг ўзига хос хусусиятлари шундан иборат эдики, у, энг аввало, ўша давр тузумининг манфаатларига хизмат қилар эди. Бу даврда нотиклик сазнати усталарини надимлар, қиссагўйлар, масалгўйлар, бадиҳагўйлар, қироатхонлар, муаммогўйлар, воизлар, гўяндалар, маддоҳлар, қасидахонлар деб юритилиши ҳам ана шундан далолат беради. Аммо тилнинг яратувчиси халқ эканлигини ва унинг, энг аввало, халққа хизмат қилишини тўғри англовчи соғлом фикрли кишилар унинг ижтимоий моҳиятини доимо тўғри тушуниб келганлар. Навоийнинг давлат арбоби сифатида меҳнаткаш халқ олдида қилган чиқишлари, унинг тил ҳақида айтган фикрлари бунинг далилидир. Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-лугатайн», «Маҳбуб ул-қулуб», «Назм ул-жавоҳир» асарлари ўзбек тилида нутқ тузишнинг гўзал намуналари бўлиши билан бирга унинг мукамаллаштишига ҳам катта ҳисса қўшди. У узининг «Маҳбуб ул-қулуб» асарида шундай дейди: «Тил мунча шараф била нутқнинг олатидур ва ҳам нутқдирки, гар нописанд зоҳир бўлса, тилнинг офатидур...»¹ яъни, тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир, агар у уринсиз ишлатилса, тилнинг офатидир.

Алишер Навоий майин, ёқимли, ширали овоз билан сўзлаш одоби ҳақида шундай ёзади: «Сўзни кўнгулунгда пишқормагунча тилга келтирма, ҳарнаким кўнгулунгда бўлса, тилга сурма». Мазмуни («Сўзни кўнгулингда пишитиб олмагунча, сўзлама, кўнгулингда бўлган ҳар қандай фикрни ҳам айта берма»).

Ўзбек бадий нутқи тарихида Заҳириддин Муҳаммад Бобур алоҳида ўрин тутади. Шоирнинг назми ва «Бобурнома»-си ўзбек нутқининг гўзал намуналаридир. Бобур ўзи ҳаммабоб ёзиш билан бирга бошқаларга ҳам шундай иш тутишни маслаҳат беради. Жумладан, ўғли Хумоюнга ёзган бир хатида бировга юборилган мактубни муаллифнинг ўзи бир неча бор ўқиб кўришига, унинг равонлигига, сўзларнинг кўзда тутилган маънони тўғри акс эттирғалигига ишонч ҳосил қилганидан сўнг жўнатишга чақиради.

Кўринадики, Шарқ мутафаккирлари нотик олдида тилни пухта ўрганиш, унинг лугавий бойлиги ва грамматикасини пухта эгаллаш, мантқиқий сўзлашни ўрганиш, нутқни ички (мазмун) ва ташқи (шакл) кўринишига бирдай эътибор бериш, гўзал ва таъсирчан нутқ туза билиш, тил бойликларини мақсадга мувофиқ ҳамда ўринли ишлатиш вазифаларини

¹ Қорағ: Р.Қўнгулов, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв Ўша асар, 8-бет

қўядилар ва уларнинг ижросини кузагадилар, чуқур таҳлил этадилар.

«Нутқ маданияти асослари» фани ўзбек тилшунослигининг ўзига хос амалий соҳасидир. У тилшуносликнинг назарий фанларидан олинган билимларга суянган ҳолда тўғри ва чиройли нутқ тузиш йўлларини ўргатади. У тил, тил нормалари, нутқ, нутқнинг сифатлари, нутқий услублар, нутқда учраши мумкин бўлган камчилик ва хатолар, нутқнинг талаффузига доир муаммолар юзасидан баҳс юритади. Нутқ маданияти ҳам фан сифатида ўз текшириш объекти ва вазифаларига эга. Унинг текшириш предмети нутқнинг тил қурилиши, адабий тил меъёрлари (нормалари) ва нутқнинг коммуникатив (алоқа учун керакли) фазилатларидир. Нутқ маданияти назариясида тил нормаси марказий тушунчадир. Тил маданиятининг асосий текшириш объекти адабий тил нормалари, асосий вазифаси эса ушбу нормадаги иккиланишларни бартараф этиш бўлмоғи керак.

Шундай қилиб, нутқ маданияти фани адабий тил меъёрларини, унинг тарихийлигини, тараққий этиб бориши ундаги баъзи бирликларнинг эскириши, улар ўрнида янги норматив бирликларнинг пайдо бўлишини кузатиб, қайд этиб боради. Бироқ бу фан адабий нормаларни яратмайди, баъзи бир ҳодисаларни норма сифатида мажбуран киритмайди. Балки ўзбек миллий адабий тили фаолиятини, унинг ривожланишини кузатиб боради, объектив қонунларини кашф этади, шулар асосида тавсиялар беради.¹

«Нутқ маданияти асослари» фани ҳозирги замон ўзбек адабий тилини урганар экан, шу адабий тил асосида вужудга келадиган барча нутқ турлари, адабий тилга асос бўлувчи халқ тили шевалари ҳам унинг объектига дахлдордир. Нутқ маданияти соҳаси адабиётшунослик, поэтика, эстетика, этика, педагогика, мантиқ, руҳшунослик, сиёсатшунослик соҳалари билан боғлиқ. Миллий мустақиллик мафкурасининг таркибий қисми ҳисобланмиш Давлат тили сиёсати ва унга оид ҳуқуқий ҳужжатлар нутқ маданиятининг асосий ашёларидандир. Нотиқлик ва воизлик санътига оид асарлар, ўзбек маданий нутқига асос бўлган миллий адабий мерос намуналари, ўзбек миллий ҳужжатчилиги ҳамда давлат тилида иш юритиш қонун – қоидалари мажмуаси фаннинг асосий объектларидандир.

¹ Қаранг: Т.Қудратов, Ҷша асар. 15-16-бетлар.

Кейинги йилларда олий ўқув юр்தларининг барча факультетларида «Ўқитувчи нутқ маданияти» фанининг ўқитилаётганлиги қувонарли ҳолдир. Ёш авлодни тарбиялашдек ўта масъулиятли вазифани бўйнига олаётган талабанинг ўз фанини чуқур ўрганишининг ўзи етарли эмас. Чунки «ўқитувчининг нутқи ўтмас, ночор бўлса, унинг билими қанчалик чуқур ва тугал бўлмасин, ўзига ҳам азоб, ўқувчи шўрликка ҳам азоб. Она тилида пухта, лўнда ва ширадор нутқ туза олиш малакаси ва маҳорати математика ўқитувчиси учун ҳам, она тили ўқитувчиси учун ҳам бирдай зарурий фазилатдир. Ўқитувчи гўзал, ўзни ҳам, сўзни ҳам қийнамайдиган раvon ва ифодаларга бой нутқи билан ўқувчиларни маҳлиё этиб, бермоқчи бўлган билимини ёш инсон шуурига осонлик билан олиб киради. Зотан, она тили миллий маънавиятимизнинг, дунёни теран идрок этишимизнинг заминидир».¹

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг тўлиқ шакланганлиги ва улкан ижтимоий вазифани бажараётганлиги ҳеч биримизга сир эмас. Бу тил диёримиз вакиллари учун умумий тил сифатида шаклланди.

Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши Республикамизда давлат ишларининг, ўқиш-ўқитиш, таълим-тарбия, тарғибот-ташвиқот ишларининг шу тилда олиб борилиши учун жуда катта имконият яратди. Тилга булган муносабат тубдан ўзгарди, унинг барча имкониятларини ўрганиш ишлари кенг кўламда олиб бориляпти. Лекин, шуни ҳам айтиш жоизки, тилининг ижтимоий вазифасининг бажарилиш даражасини белгиловчи омиллардан бири бўлмиш нутқ маданияти соҳасини чуқурроқ ўрганиш олдимизга қўйилган муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Чунки нутқимиздаги нуқсон ва камчиликларни бартараф қилиш, нутқ маданиятини ҳар қачонгидан ҳам яхшироқ ривожлантириш умумдавлат аҳамиятига эга булган сиёсий ва ижтимоий масаладир. Бу масала билан шуғулланиш ишига фақат тилшуносларгина эмас, республикамизда истиқомат қилувчи барча соҳа вакиллари эътибор беришлари мақсадга мувофиқдир. Чунки, нутқ маданияти умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, кишиларни юксак маданият соҳиби бўлишларини белгилайди. Бу масаланинг бир томони бўлса, иккинчидан, халқаро ҳаётда икки қарама -

¹ Н.Маҳмудов. Маърифат манзиллари. -Т. 1999. 28- бет.

қарши ижтимоий гуруҳ ўртасида мафкуравий кураш ниҳоятда кескинлашган бир даврда яшамоқдамиз. Бу нарса ҳам мафкуравий курашнинг асосий қуроли бўлган тилнинг ҳар қачонгидан ҳам ўткир ва кескин бўлишини тақозо этади. Президентимиз И.А.Каримов ҳам бунга алоҳида этибор бериб шундай деган: «Гояга қарши фақат гоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин».¹

...«Мактабларда болалар мустақил фикр юритишга ўргатиладими? Аминманки, ўргатилмайди. Мабодо, бирор ўқувчи ўқитувчига эътироз билдирса, эртага ҳеч ким ҳавас қилмайдиган аҳволга тушиб қолади. Мактабдаги жараёнда ўқитувчи ҳукмрон. У боладан фақат ўзи тушунтираётган нарсани тушуниб олишни талаб қилади. Принцип ҳам тайёр: «Менинг айтганим – айтган, деганим – деган».

«Ўқитувчи ва ўқувчи муносабатидаги мажбурий итоаткорлик ўрнини онгли интизом эгалаши жуда қийин кечяпти. Ўқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларда мустақил фикр юритиш қўникмаларини ҳосил қилишдан иборатлигини купинча яхши тушунамиз, лекин, афсуски, амалда, тажрибамизда унга риоя қилмаймиз.

Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак. Аммо билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойлиқдир».² Мактабда нутқ тадбиркорлигини сингдириш ўқитувчининг бош вазифасидир. У биринчи соатдан бошлаб то охириги машғулотгача ўқувчиларда нутқ маданияти (тадбиркорлиги)ни тарбиялашга хизмат қилиши керак.

Бошқача айтганда «Айни пайтда нутқий маданият тарбияси билан мактабдаги, ҳеч бир истисносиз, барча ўқув фанлари ҳам билвосита шуғулланиши керак. Математика бўладими, физика ёки тарих бўладими, ўқитувчи ўз нутқий маданияти билан намуна кўрсатиши, тегишли фан соҳасининг тугал тилини намойиш этиши ва шу йўл билан ўқувчидаги сўз сезгисига куч бериши мақсадга мувофиқ. Таълим амалиётида кўрғазмалилик азалдан энг зарурий омил сифатида қараб келинади, шунинг учун ўқитувчи жуда кўп вақтини турли кўрғазмали қуроолар тайёрлашга сарфлайди. Бу маъқул, аммо,

¹ И.А.Каримов. Барқамол авлод орзуси. -Т. 2000. 35-бет.

² И.А.Каримов Ўша асар. 17-бет.

унутмаслик керакки, нутқий маданиятни ўргатиш, чиройли сўз завқини ўстириш, умуман, тил эстетикаси тарбиясида, асосий, жонли кўرғазмали қурол ўқитувчининг ўзидир».¹

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нутқ маданияти ҳақидаги таълимот қаерда шаклланган?
2. Шарқда нутқ маданияти масалалари билан шугулланган мутафаккирлардан кимларни биласиз?
3. Нутқ маданияти фанининг мақсад ва вазифалари нималардан иборат?

Таянч тушунчалар.

Наҳв - (арабча) синтаксис, грамматика.

Назм - (арабча) шеърий асар: шеърий жанри, шеър улчови.

Наср - (арабча) проза, прозаик асар, проза жанри.

Аруз-шеър тузилишида қисқа ва чўзиқ ҳижо (бўгин) - ларнинг маълум тартибда гуруҳланиб, такрорланиб келишига асосланган вазн системаси. Аруз вазни.

Мантиқ - (арабча) тафаккур шакли ва қонунлари ҳақидаги фан: логика.

Нутқ маданияти ва адабий норма Нутқий малака

¹ Ҳар бир соҳанинг ўз маданияти бўлгани сингари нутқнинг ҳам ўз маданияти, яъни нутқ маданияти деб аталувчи ва бугунги кунда алоҳида ҳодиса ҳисобланувчи соҳа мавжуд. Нутқ маданияти тўғрисида сўзлашдан олдин нутқ нима?, унинг тилдан фарқи нимада?, деган саволларга жавоб топишимиз керак.

Тил ва нутқ бир-бирига боғлиқ, диалектик муносабатдаги ҳодисалардир. Уларни бир - биридан ажратиб қараш асоссиздир. Тил нутқ учун моддий материалдир. Шу материал асосида эса нутқ ташкил топади.

Тилдаги ҳамма нарса тил жамоаси учун умумий бўлади. Тилда руҳий ва моддий материал мавжуд бўлиб, сўзнинг кишилар хотирасидаги образлари-руҳий материал; нутқ яратиш жараёнида қўлланадиган сўз шакллари, морфемалар,

¹ И.Маҳмудов. Уша асар. 52 - бет.

товушлар - моддий материал ҳисобланади. Тилнинг руҳий ҳодисалиги унинг онгда сақланиши бўлса, моддий ҳодисалиги эса ундаги товушлардир.¹

Нутқ - бу тил деб аталувчи, ўта муҳим вазифаларни бажарувчи ноёб қуролдан фойдаланиш жараёни, тил бирикклари, имкониятларининг борлиқ, тафаккур, онг ҳамда вазият каби ҳодисалар билан муносабатда намоён бўлишидир. Нутқ ҳаракатдаги тил бўлиб, нутқ аъзоларининг ҳаракати жараёнида пайдо бўлади ва сўз шакллари, сўз бирикмалари ва гаплардан ташкил топади.

Маданий гапиришга интилиш тушунчаси барча халқларда қадимдан мавжуддир. Бу тушунча маълум лингвистик меъёрлар, этик ва эстетик талаблар билан алоқадор бўлган тушунчадир. Демак, нутқ маданияти тушунчаси ҳар бир халқ тили ва миллат маънавиятини белгиловчи (қўрсатувчи) этик ва эстетик категориядир.

Нутқ маданияти фақатгина адабий тилни онгли ва мақсадга мувофиқ меъёрлашга (уни қайта ишлаш ва бойитишга) қаратилган ҳаракатларгина эмас, балки миллатнинг умумий маданиятини кўтариш, одамларга маълум «тил диди» - ни тарбиялашга хизмат қилувчи фаолият ҳамдир.

Нутқ маданияти термини ҳозирги замон тилшунослиги талқинида уч хил ҳодисани ифода этади:

- 1) маданий нутқнинг, яъни нутқий ҳодисанинг номи;
- 2) маданий нутқ тушунчаси билан боғлиқ ва нутқ маданияти деб юритилувчи илмий муаммонинг номи;
- 3) нутқ маданияти муаммосини ўрганиш билан шугулланувчи соҳанинг, тилшунослик фани бўлимининг номи.

Келтирилган учта ҳодисанинг ҳар бири мураккаб кўринишларига, қирраларига эга, уларни бир-бири билан қориштирмаслик лозим.²

Юқорида баён этилган барча мулоҳазалар нутқ маданияти тушунчасини тушуниш ва таърифлаш тилшуносликда ҳозир қўйидаги кўринишларга эга деган хулосага келиш имконини беради:

¹ Қаранг: Т.Қудратов «Ушга асар 19-бет.

² Э.Бегмагов, А.Бобоева, М.Асомиддянова, Б.Умурқулов, Ўзбек нутқи маданияти очерклари -Т. 1998, 31 - бет.

1. Нутқ маданияти адабий тил ривожининг ўзига хос хусусиятларидан бири (Прага лингвистик мактаби).
2. Нутқ маданияти (тил маданияти) — бу адабий тил нормаларининг шаклланиши ва силиқланишига ёрдамлашишдан иборат бўлган фаолият, яъни тил ривожига онгли аралашувдир (Прага лингвистик мактаби).
3. Нутқ маданияти тилни, унинг қонун-қоидаларини онгли идрок қилиш, аниқ, равшан, ифодали нутқ туза олиш маҳоратидир (А.Гуревич ва б.).
4. Нутқ маданияти кишиларнинг ўзаро тўлиқ ва теран фикрлашиши, тилнинг барча имконият ва воситаларини пухта эгаллашишдан иборатдир (Б.Н.Головин ва б.).
5. Нутқ маданияти фақат тўғри нутқгина эмас, балки уқувлилик ҳамда нутқий чечанлик ҳамдир (Г.О.Винокур ва б.).
6. Нутқ маданияти тил воситаларидан ўринли фойдаланган ҳолда мақсадга мувофиқ сўзлаш ва ёза олиш санъатидир. (А.И.Ефимов).
7. Нутқ маданияти бу аввало фикрлаш маданиятидир. (Д.Э.Розенталь ва бошқалар)
8. Миллий ўзига хослиги билан ҳам ажралиб турувчи нутқ маданий нутқдир. (М.Агафанова).¹

Хулоса шуки, нутқ маданияти тилни - алоқа - аралашув қуролини ишлатишга бўлган муносабатдир. Тил вакилларида бу ноёб қуролнинг имкониятларига муносабат, уни ишлатишдаги бошқа омиллар: тафаккур, онг, борлиқ, турли вазият ва ҳолатлар, мақсадга бўлган муносабат қанчалик юқори савияда бўлса, нутқ маданияти ҳам шунчалик юқори савияда бўлади. Аксинча бўлса-чи, унда нутқ маданияти ҳам паст савияда бўлиши муқаррар.

Нутқ маданияти тўғрисида гап борар экан, табиийки, нутқда қўлланган ўринли ва ўринсиз сўзларнинг ишлатилиши тўғрисида баҳс боради. Қўлланган тил бирлигини тўғри ёки нотўғри дейилганда, албатта, маълум бир ўлчов (мезон) га асосланиш тайин. Мана шу ўлчов (мезон) тилшунослиқда адабий тил меъёри деб юритилади.

Ҳар бир лаҳжанинг, сўзлашув тилининг, адабий тилнинг ўз нормалари бўлганидек, нутқнинг алоҳида қурилишлари бўлган арголар, жаргонлар ҳам ўз нормасига эга. Хусусий

¹ Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умурқулов. Ўша асар. 45-бет.

меъерлар (норма) қуйидагича кўрсатилади: 1. Диалектал норма. 2. Сўзлашув нутқи нормаси. 3. Арголар, жаргонлар нормаси. 4. Адабий тил меъёри (адабий норма).

Адабий норма. Маълум бир ҳудудда тарқалган узус имкониятлари ўша ҳудудда яшовчи аҳоли учун истисносиз тушунарли бўлади, яъни алоқани енгил амалга оширишга имкон беради. Бу — тилнинг ўзи нормадан иборатлигини кўрсатади. Норма — тилнинг яшаш шаклидир.¹

Адабий норма узусга асосланади, ундан олинади. Адабий норма адабий тил билан бирга тугилади, баъдий адабиётнинг, халқ маданиятининг тараққиёти билан ривожланиб, ўз қонун - қоидаларини мустақкамлаб боради.

Адабий норма узусдан олинганлиги сабабли ҳамма учун тушунарли бўлади. Шунинг учун жамият тараққиётида муҳим аҳамият касб этади. Жамият аъзоларини уюштиришда, катта вазифаларга отлангиришда адабий тил, унинг нормалари жамият учун ниҳоятда зарурдир.²

Ўзбек адабий тили нормалари илмий асарларда қуйидагича тасниф қилинади:

1. Лексик - семантик норма.
2. Талаффуз - (орфоэтик) норма.
3. Ёзув (графика) нормаси.
4. Фонетик норма.
5. Акцентологик (урғуни тўғри қўллаш) норма.
6. Грамматик (морфологик ва синтактик) норма.
7. Сўз ясаиш нормалари.
8. Имловий норма.
9. Услубий норма
10. Пунктуацион норма.³

Адабий норманинг оғзаки ва ёзма кўринишлари мавжуд бўлиб, оғзаки адабий норманинг ривожланишига халқ қизиқчилари, аскиячилари, латифагуй халқ шоир - бахшилари катта ҳисса қўшсалар, ёзма адабий норманинг шаклланишида белгиланган ёзув шакли асосида ёзиб қолдириладиган ёзма адабиётнинг хизмати чексиздир. Умуман олганда, адабий тил

¹ Т.Қудратов. Ўша асар, 38-бет.

² Т.Қудратов. Ўша асар, 40-бет.

³ Қараят: Р.Қўнғуров ва бошқалар. Ўша асар, 38-бет

нормасини ўрганиш янги ҳодиса эмас. Тил нормаси ва адабий норма муаммо сифатида нутқ маданияти илмий соҳа деб тан олингунга қадар ҳам ўрганиб келинган. Адабий тил нормаси, унинг шаклланиш, ривожланиш, стабиллашув қонуниятлари- нутқ маданияти соҳасининг текшириш объекти ҳисобланади.

Нутқ маданияти соҳасининг адабий тил нормасига ёндашуви қуйидаги хусусиятлари билан грамматик муносабатда фарқ қилади.

а) нутқ маданияти адабий тил нормасидаги ўзгариб, бузилиб турувчи нутқий нуқсонларни юзага келтирувчи хусусиятларни топиши ва уларни тузатишга интилиши лозим;

б) нутқ маданияти адабий тил нормасини доимий ривожланиб, ўзгариб турувчи ҳодиса сифатида текшириши ва адабий тил нормаси системасидаги янги ҳолатларни, ўзгараётган, ўзгарган ҳолатларни, шунингдек, «ўлган», истъмождан чиққан ҳолатларни ҳисобга олиши керак.

в) нутқ маданияти адабий тил нормаси системасидаги қарама - қарши ҳолатларни белгилаши ҳамда тилнинг барча яруслари бўйича текшириши лозим.

Нутқ маданияти адабий нормани маълум мақсад билан, аниги маданий нутқнинг чегараси ва воситаларини аниқлаш мақсадида ўрганади. Шу сабабли, нутқ маданияти соҳаси адабий тил ва унинг норматив системасини баҳолайди ва назорат қилади. Нутқ маданияти соҳаси адабий тилга ёндашади, яъни адабий тил ривожига онгли аралашади.

Маълумки, тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жамият тараққиёти билан узвий боғлиқдир. У жамият тараққиёти, меҳнат фаолияти жараёнида юзага келадиган, фақат жамиятда, одамлар орасида мавжуд бўладиган ижтимоий ҳодисадир. Жамият ривожланган сари тил ҳам шаклланиб боради. Демакки, шу тилда сузлашувчи миллатнинг маънавияти юксалиб, нутқий малакаси ортиб боради. Акс ҳолда тил таназзулга юз тутади. Бу эса нутқий малаканинг сўнишига, маънавиятнинг қашшоқланишига олиб келади.

Жамиятда яшаётган ҳар бир шахс алоҳида нутқ эгаси саналади. Лекин уларнинг ҳаммаси учун умумий булган нутқий қурол шу жамиятнинг ягона тили ҳисобланади.

Инсон нутқ фаолиятида адабий тил маданияти қоидаларини мукамал билгани ҳолда, айниқса, бадий адабиётларни, газета ва журналларни ўқиши, радио ва телевидениени кузатиб бориши орқали ҳамда тинимсиз мустақил шугулланиши натижасида нутқий малакага эга бўлади.

Адабий тил маданиятини чуқур эгаллаган инсонгина нутқ маданиятига эга бўлади. Адабий тил маданиятини эгаллашда тилга бўлган эътибор, унга чинакам муҳаббат ва ҳурмат муҳим роль ўйнайди. Адабий тил ва унинг нормаларини шунчаки қизиқиш ёки у билан номигагина шугулланиш орқали эгаллаб бўлмайди.

Инсоннинг нутқ фаолияти уч кўринишда намоён бўлади.

Булар - сўзлаш, мутолаа қилиш ва эшитиш. Сўзлаш дейилганда, сўзловчининг маълумот, маслаҳат бериши, буюриши, ўзига номаълум бўлган нарсалар ҳақида сўраши тушунилади. Сўзлаганда сўзловчининг билими, маданияти, ахлоқи, одоби юзага чиқади. Сўзлашнинг монологик ва диалогик кўринишлари мавжуд.

Мутолаа қилиш ўқувчининг ёзма нутқ орқали асар муаллифи, образлари билан мулоқатидир. Мутолаа туфайли ёзма нутқда акс этган воқеа - ҳодисадан хабардор бўлади.

Ўрта мактабда таълим олаётган ёшларни, яъни. жамиятнинг янги ижтимоий кучларини етиштиришда ўқитувчи масъул ҳисобланади. Жамият ўқитувчининг қўлига ёш авлодни, яъни ўз келажагини ишониб топширади. Унинг камол топишида ўқитувчининг нутқи ўта муҳимдир. Демак, ўқитувчилик касби инсонпарварлик, ватанпарварлик, юксак маданият билан бирга юқори даражадаги нутқий малакага ҳам эга бўлишини талаб қилади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нутқ маданияти деганда нимани тушунасиз?
2. Тил маданияти билан нутқ маданияти қайси жиҳатларига кўра ўзаро фарқ қилади?
3. Адабий норма нима? У нимага асосланади?
4. Нутқий малакага қандай эришиш мумкин?

Таянч тушунчалар.

1. Морфема - (грекча) тилшуносликка оид термин бўлиб, сўзнинг маъно англатувчи, бошқа маъноли қисмларга бўлинмайдиган қисми (ёки бўлаги) (ўзак морфема, аффиксал морфема).
2. Жаргон - (французча) бирор ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос ва ўзигагина тушунарли бўлган, бошқалар тушунмайдиган ясама тили.

3. Узус-бирор тил жамоасида тил системасида мавжуд бўлган имкониятларнинг фойдаланиб келинаётган қисми узус дейилади. Узус бир тилни бошқасидан ажратиб турадиган шартларни ҳам, тилнинг ички нормаларини ҳам ўз ичига олади.¹

Ўзбек адабий тили ва нутқ маданияти

Ҳозирги замон ўзбек тилининг фонетик, лексик, грамматик, орфоэпик ҳамда орфографик, имловий нормаларининг нисбатан мукаммал шакланганлиги ўзбек тили маданиятининг улкан ютуғидир.

Ҳеч шубҳасиз айтиш мумкинки, ўзбек тили энг бой, энг тараққий этган тиллардан бири бўлиб, ўз шаклланиш, ривожланиш тарихига эга.

Ўзбек адабий тили олимлар, зиёлилар, адибларнинг, оғзаки ва ёзма адабиётнинг асосий ижодкорлари бўлган халқимизнинг асрлар оша машаққатли меҳнати, тилга сайқал бериши, уни чуқур ўрганиши борасидаги хизматлари эвазига туркий тиллар оиласида ўзига хос мавқега эга бўлди. Бу тилда жуда кўп ўлмас бадиий асарлар, илмий тадқиқотлар яратилди. Бу ҳам ўзбек тилининг маданий тиллар қаторидан ўрин олишини таъминлади.

Қадимдан маълумки, тил энг муҳим алоқа-аралашув, фикр алмашув қуролидир. Бу қурол қатор бошқа вазифаларни ҳам бажаради: у ёки бу халқ тарихи ёки умуман воқелик ҳақида хабар беради, уларни авлоддан - авлодга етказиши, кишилар онгига таъсир этади, эстетик завқ бағишлайди. Шунингдек, у билим бериш ёки билим олиш қуроли ҳамдир.

Ана шундай қатор вазифаларни бажарувчи ҳамда функционал имконияти янада ортиб бораётган бу қуролнинг - ўзбек адабий тилининг ишлатилиши, унинг қай даражада сайқал топганлиги, ўткирлиги, муайян вазифани бажаришга хосланганлиги, тузилиши, моҳияти билан шаклининг мутаносиблиги, гўзал ва ихчамлиги кабилар унинг қудратли маданий қурол эканлигини кўрсатади. Қуролни яратиш ва унга сайқал бериш эса шу тилга мансуб бўлган халқ вакиллари, зиёлилар, адиблар, шу қуролни ишлатишга эҳтиёжи бор бўлган барча кишилар ва, ниҳоят, шу иш билан махсус шуғулланувчи мутахассисларнинг ишидир.

¹ Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар, 36-бет.

Навойй айтганидек: «Тил шунча шараф» билан нутқнинг қуролидир...».¹

Дарҳақиқат, нутқ – бу тил деб аталмиш ноёб қуролда фойдаланиш жараёни. Демак нутқий жараён – тилнинг ўз вазифасини бажариш жараёни. Бу жараён яхши ёки ёмон кечиши мумкин. Нотиқ эса маълум маънода бу жараённи амалга оширувчидир.

«Қобуснома» да Кайковус ҳамма ҳунарлар ичида сўз ҳунари – нотиқликни аъло деб билган: «Билгилким, ҳамма ҳунардан сўз ҳунари яхши».²

Нутқ хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма бўлсин, гўзал ёки қуруқ – қўпол бўлиши мумкин.

Уткир тешани қўлига олган уста у билан ажойиб бир қутича ясаши мумкин. Шу тешани қўлга олган чала бир ҳаваскор уста бир зумда қўлини чопиши ёки яхши нарсани ишдан чиқариши мумкин.

Адабиётшунос олим Иззат Султон «Адабий асарнинг мазмуни, ундаги гоянинг олийжаноблиги, тасвир қилинган одамлар ва ҳодисаларнинг гўзаллиги ёки ҳунуклиги – ҳаммаси ўқувчига асарнинг тили орқали етади. Шу сабабли тил соҳасидаги маҳорат ёзувчи қобилиятининг энг ёрқин аломатидир», – дегану энг аввало, тил қуролидан фойдаланиш маҳорати ҳақида фикр юритган.

Демак, ҳамма учун барабар хизмат қиладиган тил – алоқа – аралашув қуроли воситасида гўзал, яхши, намунали нутқ тузиш ҳам, қўпол, ёқимсиз, ножўя, тутуруқсиз, қуруқ нутқ тузиш ҳам мумкин. Буларнинг биринчиси маданий нутқ, иккинчиси эса номаданий, «хунук» нутқдир.

Тилшунос С.И.Ожегов яхши нутқ ҳақида гапирар экан, «Юқори даражадаги нутқ, юқори нутқ маданияти – бу ўз фикрини тил воситалари орқали тўғри, аниқ ва таъсирчан қилиб ифодалай билиш қобилитидир», – дейди.³

Бундай қобилиятта ўз она тилини чуқур севиш ва ҳурмат қилиш, уни мукамал билиш орқали эришилади. Шунинг учун ҳам ҳар бир кишининг маданийлик даражаси, ўқиб қанчалик тарбия курганлиги унинг ёзма ва оғзаки нутқидан билинади, нутқ маданиятига эътибор ёлғиз нотиқдангина эмас, балки ҳар бир жамият аъзосидан талаб қилинади.

Тилда сўз миқдори қанча кўп бўлса, ўша тилни бой тил деб талқин қилиш кенг тарқалган. Бу фикр маълум

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб-ул қулуб. -Т. 1983. 72-бет.

² Қобуснома. Т. 1968. 29-бет.

³ Қаранг. Р.Қунгуров ва бошқалар. Ўша асар. 8-бет.

маънодагина тўғридир. Чунки тилдаги сўз миқдори тил бойлигини таъминловчи асосий омиллардан бири бўлса ҳам, тил бойлиги шу билангина чекланмайди. Бу уринда, албатта, ўзбек тилининг синонимларга, фразеологизмларга, парафразаларга ниҳоятда бой эканлиги, улар маъноларининг, шунингдек, умуман ўзбек тилидаги сўзларнинг кўп маънолилиги ниҳоятда юқори даражада эканлиги ҳам ҳисобга олинади.

Шундай бўлса-да, ана шулар билан бир қаторда, у ёки бу тилни бой тил деб белгилаганда, шу тилнинг турли-туман ифода воситаларига эгаллигини кўзда тутамиз. Ўзбек тилида сўздаги унли товушни чўзиш ёки ундош товушни иккилантириш геминация ҳодисаси ҳам ифода воситаси ҳисобланади: тўйга машҳур хонанда келган шекилли, одам!; Мазам йўқроқ, эртага ишга боролмайман; Мазза қилиб дам олинг, яхшилаб соғайиб кетинг, кейин гаплашамиз. Бу мисоллардаги «одам» сўзи алоҳида ургу билан айтилади, шунингдек, сўздаги о товуши баъзан эса, кейинги бўгиндаги а товуши чўзиб талаффуз қилинади. Ана шу чўзиқлик, кучли оҳанг билан айтиш алоҳида маъно касб этади, яъни ушбу тарзда айтилганда, аини сўздан одамнинг кўплиги, тасирчанлик, ҳис-ҳаяжон кабилар ифодаланади. Кейинги гапдаги «мазза» сўзида «з» ундошининг иккилантирилиши ҳам маънони кучайтириш учун хизмат қилган.

Ўзбек тили ана шундай имкониятларга ниҳоятда бойдир. Ўзбек тилида такрорнинг икки тури мавжуд:

- а) грамматик такрор;
- б) бадий такрор.

Такрорнинг биринчи тури грамматик такрорда маъно-одатда кўплик маъносини ифодалаш учун хизмат қилади: машина-машина қовун туширдик; қоп-қоп ун ёпишади; гапириб-гапириб ухлаб қолди; югуриб-югуриб чарчади; яхши-яхши гапиринг каби.

Такрорнинг иккинчиси турли хил маъноларни ифодалайди: Тонг яқин, оппоқ тонг яқин (Ғ.Ғулом). Гапиринг, гапиринг, деяпман, гапирсангизчи!

Ўзбек тилида сўзлар таркибидаги турли хил товуш ўзгаришлари, масалан: қора-қаро, ора-аро, кўнгил-қангул...; ошино-ошино, ошиён-ошиён, сен билан - сен ила - сенаа, устига - устина, богин - богини, кўксин - кўксини кабилар ҳам ўзига хос воситалардир.

Ҳозирги ўзбек тилида 30 га яқин кўмакчи феъллар мавжуд бўлиб, бу кўмакчи феъллар етакчи феъл билан

равишдош кўрсаткичлари – б, (- иб) орқали боғланиб келади ва турли хил нозик маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади: кетди-кетиб қолди; ёзди – ёзиб ташлади; ташлаб кетди – ташлаб кетиб қолди; қочди – қочиб қолди; урушди – уришиб берди; қўллади – қўллаб юборди; кулди – кулиб қўйди каби.

Ўзбек тилида булардан ташқари алоҳида бадий тасвир кўринишлари, воситалари ҳам бўлиб, уларга метафора, метонимия, синеқдоха, сифатлаш, ўхшатиш, кесатиш (ирония), истеҳзо (сарказм), муболаға, кичрайтириш, жонлантириш; зидлаш (тазод), зинашоялаш, кетма – кет келтириш, риторик сўроқ, боғловчисизлик ёки кўп боғловчилик; тушириб қолдириш (эллипсис), бадий такрор, бадий ўрин алмаштириш (инверсия) кабилар киради.¹

Ўзбек тилида ҳозирги кун нуқтаи назаридан эскирган-тарихий деб баҳоланаётган сўзлар ва турли хил грамматик кўрсаткичлар ҳам борки, улар ҳам тасвирий восита вазифасини ўтайди. Масалан: улус, киром, кишвар, кушод, кулба, кутвол, мавлоно, мажнунвор, мағфират маҳваш каби сўзлар ва - ур (-ар), - мак (-моқ), -дин (-дан), -кай (-а-ди) каби воситалар.²

Кўриниб турибдики, ўзбек тилидаги ҳар бир тил бирлиги, жумладан, товушлар, қўшимчалар, сўзлар ва иборалар, гаплар кўринишлари кабиларнинг ички имкониятлари ранг – барангдир. Тил birlikларидаги ана шу имкониятларнинг кўплиги ва ранг – баранглиги ифода воситаларининг турлитуманлиги тилнинг бойлигини белгилайди. Ўзбек тили ана шундай имкониятларга бой тилдир. Бу имкониятлар шу халқ вакилларининг ҳаммасига баробар хизмат қилади. Бироқ, шунга қарамай, айримларнинг нутқлари бой, айримларнинг нутқлари эса камбағал, қуруқ, таъсирсиз, яъни қашшоқ бўлиши мумкин. Тил бойликларидан баҳраманд бўлган ҳолда, ундан нутқ жараёнида моҳирлик билан фойдаланиш ҳам керак. Шундагина тил бойликлари, тилнинг барча имкониятлари нутқда ўз ифодасини топади, ўз имкониятларини намоиш этади.³

Такрорлаш учун саволлар:

1. Адабий тил деб нимага айтилади?

¹ Қаранг: Ё.Тожиёв, Н.Ҳасанова, Ҳ.Тождатов, О.Йулдошева Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари, Т, 1994, 14-бетлар.

² Қаранг: Ё.Тожиёв ва бошқалар. Ўша асар, 15-бет.

³ Қаранг: Ё.Тожиёв ва бошқалар. Ўша асар, 16-бет.

2. Адабий тилнинг сўзлашув нутқидан қандай фарқи бор?
3. Тилнинг бойлиги нимада намоён бўлади?
4. Тарихий сўзлар деб қандан сўзларга айтилади?

Таянч тушунчалар:

1. Синоним – маънодош сўзлар.
2. Фразеологизм – ибора.
3. Парафраза – тасвирий ифода
4. Эпитет – сифатлаш.

Нотиқлик санъати тарихидан

Нотиқлик маҳорати оғзаки ва ёзма нутқни тингловчиларга жонли, ифодали ва таъсирли етказиш малакасини эгаллашдир. Нотиқлик санъати мураккаб санъат бўлиб, уни эгаллаш кишидан қунт ва чидам, малақа ва тажриба талаб этади.

Кишилик жамиятининг бирор бир жабҳаси йўқки, унда нотиқлик санъати ёки унинг элементлари қатнашмаган бўлса. Масалан: бирор бир раҳбарнинг ўз ходимларига қарата сўзлаган нутқда ҳам, ўқитувчининг ўқувчиларига берадиган сабоғида ҳам, хуллас, ҳамма - ҳамма ерда нотиқлик санъати ўз мавқеига эга бўлган.

Нотиқлик санъатининг ижтимоий мавқеи шу қадар кенг ва сертармоқки, уларни ҳар бир жабҳада меъёри, мазмуни ва шакли, ўзига хослиги, таъсир кучи ва томонлари жиҳатидан алоҳида - алоҳида кўриб чиқиш учун маълум бир вақт, имконият талаб қилинади. Нотиқлик санъати тарихига назар ташлайдиган бўлсак, бу ҳолатни қуйидагича учратамиз.

I. Нотиқлик турлари. Нутқ кўринишлари:

I. Сиёсий-ижтимоий нотиқлик:

1. Сиёсий-ижтимоий ва сиёсий иқтисодий мавзудаги нутқ.
2. Сессия, конференциядаги нутқ.
3. Сиёсий нутқ.
4. Дипломатик нутқ.
5. Сиёсий шарҳ.
6. Ҳарбий ватанпарварлик нутқи.
7. Митинг нутқи.

8. Илмий-оммабоп нутқ.

II. Академик нотиқлик:

1. Уқув юртлари маърузалари.
2. Илмий нутқ (маърузалар).
3. Илмий шарҳ.
4. Илмий ахборот.

III. Суд нотиқлиги:

1. Қораловчи (прокурор) нутқи.
2. Жамоатчи-қораловчи нутқи.
3. Оқловчи (адвокат) нутқи.
4. Жамоатчи-оқловчи нутқи.
5. Уз - узини ҳимоя қилиш нутқи.

IV. Ижтимоий-маиший нотиқлик:

1. Маҳфия (юбилей ёки мақтов нутқи).
1. Таъзия (мотам) нутқи.
2. Табрик нутқи (тост).

V. Диний нотиқлик:

1. Хутба.
2. Ваъз.¹

Нотиқлик санъати тур ва кўринишлари жиҳатидан ана шундай шаклларда намоён бўлади. Бироқ бу тасниф нотиқлик санъатининг бутун борлигини ҳар томонлама акс эттиради, деган гап эмас. Чунки, нотиқлик санъати ҳам борлиқ билан ҳамнафас яшайди, замон талабига мослашади, не-не янги кўринишларни вужудга келтиради ва б.

Кўплаб фанларнинг бешиги бўлган қадимги Юнонистон (Греция) нотиқлик санъати соҳасида ҳам жаҳон маданияти тарихининг энг ёрқин саҳифаларини яратди.

Юнон нотиқлигининг энг қадимий сарчашмалари ҳақида деярли ҳеч бир ёзма маълумот қолмаган. Нотиқлик санъати ҳақидаги илк маълумотларни эса фақатгина Гомернинг

¹ Қаранг: С.Иномхўжаев. Нотиқлик санъати асослари. -Т. 1982. 1-бет.

(эрамиздан олдинги XII аср) «Илиада» ва «Одиссея» номли дostonларидан олиш мумкин.

Гомер дostonлари маълумотига қараганда қадимги Юнонистон тупроғида эрамиздан аввал, ана шу даврларда, Нестор, Менелай, Одиссей, Ахилл каби бир талай машҳур нотиклар булганлар. Гомер турли воқеалар тасвири жараёнида йул-йўлакай эслаб ўтган юқоридаги тўртта нотикларнинг нотиклик санъатининг тўртта йўналишга мансублиги, улардан айримларининг эса махсус нотиклик мактабларида таҳсил олганликларини қайд этади. Хусусан, Ахиллнинг Феникс исми сўз устаси дарсхонасида сабоқ олганлигини айтади. Ушбу фикрлар шуни кўрсатадики, нотиклик санъати ўша даврларда ёки худди қарбий мутахассислик ва бошқа шу каби ижтимоий - сиёсий зарур мутахассисликлар қатори махсус мактабларга эга бўлган. Юнонистонда кейинчалик аристократия, демократия тузумининг ўрнатилиши натижасида давлат ишларида, халқ мажлисларида, сенат кенгашлари ва суд жараёнларида мамлакатнинг ҳар бир эркин фуқароси иштирок этиш, кўрилаётган масала юзасидан эркин муҳокама юритиш ҳуқуқига эга бўлган. Бу ҳол кенг омма орасида ҳам нотиклик санъатининг ривожланиши учун жуда қулай шароит яратди. Чунки нотиклик санъати ҳар бир фуқаро учун зарурий эҳтиёжга айланган эди. Шу боис барча давлат арбобларидан тортиб, халқ мажлисларининг иштирокчиси бўлган эркин фуқаролар оммаси нотиклик санъатининг асосларини эгаллаш учун курашар ва мақсадга эришиш учун махсус устоз - ўқитувчилардан дарс олишарди. Бадавлат оилалар эса ўз фарзандларини болалик чоғиданоқ шу муътабар санъат билан қуролантиришга уринар ва фарзандларини махсус нотиклик санъати мактабларига бериб ўқитарди. Ўз - ўзидан маълумки, ана шу оммавий эҳтиёж туфайли нотиклик санъатининг бошланғич, ўрта ва олий таълим даражасидаги мактаби мавжуд бўлиб, уларда минг-минглаб кишилар махсус таълим оларди.

Лекин шуни унутмаслик керакки, юнон демократияси нечоғлиқ демократия бўлмасин, бироқ у ҳозирги тушунчадаги энг прогрессив маънодаги демократия эмасди. Ганг шундаки, антик Юнонистоннинг давлат системаси қулдорликдан иборат эди. Эркин фуқаролардан ташқари яна икки тоифа бор эдики, улар қуллар ва четдан келган, келгинди, деб камситилувчи кишилар бўлиб, улар эркин фуқаролар эга бўлган ҳуқуқлардан фойдаланишга мутлақо ҳақлари йўқ эди.

Юнонистонда нотиқлик санъатини эгаллашга булган эhtiёж кучайса-кучайганки, асло сусаймаган. Шу боис қадимги Грецияда бу санъат юксак даражада тараққий этди, жаҳонга машҳур нотиқлар етишиб чиқди.

Суд ишларида ўрнатилган тартиб нотиқлик санъатининг юксалишига катта бир туртки бўлади. Суд жараёнида даъвогар ҳам, ҳимояланувчи ҳам - ҳар бири ўз манфаатини ҳимоя қилиш учун курашарди. Суд ҳукмининг қайси томон фойдасига ҳал бўлиши кўпинча судланувчи шахс ёки даъвогарнинг нотиқлик санъатидаги маҳоратига боғлиқ эди. Қай томон ўзининг мантиқий, асосли далил ва маълумотлари билан суд ҳайъатини ишонтира олса, ҳукм ушанинг фойдасига чиқарилар эди. Лекин ҳамма судланувчи ёки даъвогарлар ҳам етук нотиқ булган рақибларининг тазйиқиға дош беришлари қийин эди. Шунинг учун ҳам антик суд тизимининг қойдаларига кўра бундай кишиларга у ёки бу киши номидан сўзловчи нотиқлардан ёрдамчи олишга рухсат бериларди. Суд жараёнида бошқа биров манфаатини кўзлаб, нутқ сўзловчи ана шу тоифадаги нотиқларга синегорлар дейилиб, уларнинг нутқи синегория деб аталарди. Бора-бора эса ана шу синегорлар тоифасидан суд ҳайъатининг ажралмас қисми булган ҳозирги тушунчадаги адвокатлар келиб чиқдики, бу маънода синегорлар институти чинакамига ижобий, демократик роль ўйнади, деб айтиш мумкин.¹

Синегорлар нотиқлик санъати ва ҳуқуқшуносликдан махсус таълим олган кишилар бўлиб, ана шу суд жараёнидаги қатнашувчилар ҳисобига ўз ҳимояларидаги кишилардан хизмат ҳақи олиб, тирикчилик қилувчи профессионал нотиқлар эди. Шу маънода уларни ихтисослашган нотиқлар, деб айтиш мумкин. Чунки суд нотиқлиги олдида бировни оқлаш учун улар бор билимларини ва маҳоратларини ишга солишга мажбур эдилар. Бутгина эмас, улар даставвал олган ишларини ипидан игнасиғача урганиб чиқишлари ва ниҳоят жонли сўз санъатиға оид бор маҳоратларини ишга солиб, суд жараёнида ютиб чиқишга ҳаракат қилишлари лозим эди. Шунинг учун ҳам синегорлар суд нотиқлиги тараққиётиға катта ҳисса қўшдилар.

Логографлар ҳам синегорларга жуда ўхшаш кишилар бўлиб, аслида уларни ҳам синегорлардан ажралиб чиққан муайян ихтисосли кишилар, деб айтиш мумкин.²

¹ Қаранг: С.Иномхужаев. Ўша асар. 66-бет

² Қаранг: Ўша асар. 67-бет.

Логографлар нутқ матнларини тузувчи ёки ёзиб берувчи кишилар эди. Синегорлар ҳам ёзиб, ҳам ҳимоя қилган бўлсалар, логографлар кўпроқ ёзиб бериш билан шуғулланардилар. Бироқ бу уларнинг шахсан нутқ сузлашларини истисно қилмасди.

Бу касб эгалари ўз ихтисосликлари тақозосига кўра ҳуқуқшунослик, нотиқлик ва нутқ матнини ёзишда иқтидорли кишилар бўлганлар. Чунки улар қонуншунос мутахассис, таъсирчан, мантиқий изчил ва ишонтирувчи нутқларнинг ёзувчиси, ўрни келганда нотиқ сифатида ўз ҳимояларидаги кишиларни кенг омма олдида, демократик суд олдида оқлаб чиқишлари керак эди. Забардаст нотиқлар нутқига ўрганиб қолган афиналиклар ва суд ҳайъати олдида бу ишни бажариш жуда мушкул бўлган. Шунинг учун ҳам логография билан энг билимдон, зеҳни ўткир, тадбиркор кишиларгина шуғулланганлар. Шуниси ҳам борки, логография билан муваффақиятли шуғулланиб келган кишиларнинг кўпчилиги бора-бора ё йирик давлат арбоби даражасига кўтарилган ё яхшигина бадий ижодкор-ёзувчи бўлиб етишган.¹

Афина тупроғида нотиқлик санъатига жуда қизиқиш натижасида унинг янги-янги кўринишлари юзага кела бошлади. Ана шулардан бири эпидейктик нотиқлик, яъни тантанали нотиқликдир.

Маълумки, шу давргача маълум бўлган нотиқлик кўринишлари муайян амалий эҳтиёж учун хизмат қиларди. Эпидейктик (тантанали) нутқ кўриниши эса нотиқлик санъатига бўлган катта қизиқишнинг маҳсули бўлиб, фақатгина суханпардозлик мақсадини кўзда тутарди. Бундай нутқдан кўзланган мақсад ўз нотиқлик маҳоратини намойиш этиш, нотиқлик санъатининг барча имкониятларини ишга солиб, тингловчиларга эстетик завқ бағишлашдан иборат эди.

Эпидейктик нутқ мавзуга кўра турлича эди. Масалан; худолар ҳақидаги афсоналар, халқ қаҳрамонлари (Ахилл, Геракл ва ҳ.к.) маҳфияси, машҳур кишилар ҳаётига оид маълумотлар (Гомер, Аристид) ва б.

Тантанали нутқ матнлари шу қадар гўзал, силлиқ, бадий ва лисоний безакларга бой ҳолда тузилардики, уларни сўзга уста нотиқ оғзидан эшитиш эмас, ўқиб чиқишнинг ўзи ҳам катта завқ- шавқ берарди. Истеъдодли нотиқ бугунлай бадий ўқишга киришиб ажойиб, моҳирона ижроцига айланиб кетар ва тингловчиларга чиндан ҳам эстетик ҳузур бағишларди. Шу

¹ Қаранг: С.Иномхужаев. Ўша асар. 67-бет.

нуқтаи назардан қараганда Афина нотиклигининг эпидейктик кўриниши ўз ижтимоий мавқеига кўра баддий – эстетик ижод характериға мойилроқ эди. Қолаверса, умуман ёзма адабиётнинг пайдо бўлишида нотиклик санъатининг роли жуда катта бўлганидек, нафис адабиётнинг гўзал лирик шакллари юзага келишида ҳам эпидейктик нотикликнинг таъсири катта бўлган.

Шундай қилиб, Юнонистонда нотиклик санъати юксак даражада тараққий этди. Юнонистон – жаҳон нотиклик санъатининг йирик намояндаларини етказиб берди. Перикл, Лисий, Демосфен, Аристотель ана шулар жумласидандир.

Перикл йирик сиёсий арбобгина бўлиб қолмай, кўзга кўринган нотик ҳам эди. Перикл нутқларининг бирорға матни ҳам бизга қадар етиб келмаган. Лекин унинг уста, кўзга кўринган нотик бўлганлиги ҳақида грек тарихчиси Фукидид маълумот беради. Перикл нутқи фикрнинг чуқурлиги, шаклнинг соддалиги, самимийлиги билан, тингловчилар руҳиятини эътиборға олганлиги билан характерланарди.¹

Эрамиздан олдинги V аср охири ва IV аср бошларида яшаб ўтган таниқли суд нотикларидан бири Лисий эди. У уста логограф ҳам бўлиб, ўз ҳимоясидаги айбланувчиларға нутқ матнини ёзиб берарди. Лисийнинг нотиклигиға хос хусусиятлардан бири ҳамма нотиклар учун зарур бўлган усул-фикрни янгича шаклға солишни жуда осон эгаллаганлигидир. У гапириши лозим бўлган кишининг характерини, ижтимоий аҳволини жуда ҳам аниқ тасвирлаб берувчи нутқ матнини ишлаб чиқишға уста эдики, бу нутқ фақат уша сўзловчиғагина хос бўларди.

Лисийнинг нотик сифатидаги иккинчи хусусияти, ҳикоячилик санъатини эгаллаб олганлигидир. У ҳар қандай воқеаликни содда, жонли, қизиқарли шаклда ҳикоя қилишға уста эди. Унинг нотиклик санъатидаги учинчи хусусият услубидаги аниқлик, соддалик ва табиийлик эди.²

Қадимги Юнонистоннинг буюк нотикларидан яна бири Демосфендир. Демосфен эрамизгача 384 – йилда туғилиб, 322 – йилда вафот этган. У дастлаб ўзини ҳимоя қилувчи суд нотиги сифатида танилган. Кейинчалик у логографлик қилади.

Демосфен нотиклик санъатини ўрганиш учун жуда кўп вақт сарфлайди. Унда жисмоний камчиликлар мавжуд эди, овози паст ва дикцияси ёмон бўлган, кифти асабий равишда

¹ Қаранг: Б.Уринов Б.Уринов А.Солиев. Нотиклик маҳорати. -Т. 1984. 17-бет.

² Қаранг: Б.Уринов Б.Уринов А.Солиев. Уша асар, 18 – бет.

титраб турган. Маълумотларга қараганда Демосфен овозини ўстириш учун оғзига майда тошларни солиб, денгиз қиргоғида нутқ сўзларди ва тўлқин шовқин – суронини босиб кетишга ҳаракат қиларди. Кифтнинг титрашидан кутулиш учун шифтга қилични шундай илдирадики, унинг ўткир учи кифтга яқин туради ва кифти титрагудек бўлса, қиличнинг учи тегиб оғритарди. Шу йўсинда олиб борилган узлуксиз машқлар Демосфенга жисмоний камчиликларни бартараф қилишга имкон берган.¹ Тинимсиз меҳнат туфайли у машҳур нотиқ бўлиб етишди.

Демосфен нутқи унинг характерини акс эттирувчи ойна эди. Ундаги кучли ватанпарварлик туйғуси нутқларида ўз ифодасини топарди.

Демосфендан кейин ўзининг нотиқлик таланти билан ном чиқарган Аристотель эрамиздан олдинги 335 йилда нотиқлик санъати назарияси – «Риторика» асарини яратди.

Бу асар уч қисмдан иборат:

1. Нутқ хизмат қилиши лозим бўлган тамоийлар таҳлили.

2. Нотиқ учун зарур бўлган шахсий хусусият ва қобилият.

3. Нотиқ нутқида қўлланиладиган нутқ техникаси, нутқ усуллари.

Аристотель нутқ услубига алоҳида эътибор беради. Аристотельнинг нотиқ услуби ҳақидаги фикрлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. У нотиқ нутқи услубининг лаёқатлилиги унинг аниқлиги билан белгиланади, деб жуда тўғри кўрсатади. Агар нутқ аниқ бўлмаса, нотиқ ўз мақсадига эриша олмайди, тингловчиларга кераклича таъсир этолмайди. Таниқли файласуф, айрим нотиқлар нутқида эпитет, ўхшатиш, метафора ва бошқаларнинг ўринсиз қўлланишини қоралайди ва уларни тўғри қўллай билиш нутқнинг таъсирчанлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга эканлигини айтади.²

Рим нотиқлик санъати ювон нотиқлик санъатининг давоми сифатида юзага келди. Римдаги иқтисодий ва сиёсий ўсишнинг характери нотиқлик санъатининг янги типини яратди.

Юнонистонда бўлганидек, Римда ҳам нотиқликнинг, асосан, уч турини кўрсатиш мумкин: суд нотиқлиги – оқловчи ва қораловчи, сиёсий нотиқлик, мақтов нотиқлиги. Булардан ташқари, Юнонистонда бўлганидек, нотиқлик санъатини

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар, 19 – бет.

² Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар, 20 – бет.

Ўқитиш учун хизмат қилувчи ўқув – машқ нотиқлиги ҳам мавжуд эди.

Римда урушнинг кучайиб кетганлиги ҳарбий саркардалар нутқининг ривожланишига ҳам имкон берди.

Римлик нотиқлардан бири эрамиздан илгари III – II асрларда яшаб ўтган давлат арбобларидан Марк Партиус Като ёки Катондир. Катон нотиқ сифатида нутқ санъати назарияси ва амалиёти масалалари билан махсус шугулланган.

Кейинчалик Римда ака-ука Тиберий ва Кай Гракх, Марк Антоний, Марк Туллий Цицерон каби таниқли қатор нотиқлар етишиб чиқадики, булар ичида энг буюк ва сўзамоли нотиқ Цицерон эди. Цицерон ва Демосфен қадимги нотиқларнинг энг буюклари эди. Демосфен кўпроқ узининг сиёсий нотиқлиги билан шухрат топган бўлса, Цицерон суд нотиқлиги билан танилди. Албатта, Цицерон нутқлари сиёсий жиҳатдан ҳам кучли эди. Римда, умуман, сиёсий томонни четлаб ўтган бирорга ҳам яхши нотиқ бўлмаган.

Цицерон тимсолида нотиқлик санъатининг назарияси ҳаёт тажрибаси ва назарияси билан муваффақиятли равишда қўшиб олиб борилди. У нотиқлик санъати назариясининг айрим томонларини ишлаб чиқишга қолмай, ўз нотиқлик чиқишлари билан буни тажрибада исбот этди. Цицерон нутқининг муваффақиятли чиқиши учун нотиқ қўйидагиларга алоҳида эътибор бериши лозимлигини кўрсатади:

1. Нотиқнинг узига ишончи мустаҳкам бўлиши керак. Бунинг учун эса нотиқ ўз нутқида олга суриладиган фикрга тўла ишонч ҳосил қилиши лозим.

2. Нутқ тўлиқ исботли далилларга эга бўлиши керак.

3. Материални тўшлаш нутққа тайёргарликнинг асосидир.

4. Материални тўғри жойлаштириш-экспозицияга алоҳида эътибор бериш лозим. Жойлаштириш шундай бўлсинки, у материални бутунлай ўзлаштириб олишга енгиллик яратсин. Бунинг учун эса нутқни аниқ қисмларга бўлиш лозим.

5. Ҳар қандай соҳада ҳам нутқнинг муваффақиятини билиш ҳал этади. Агар нотиқ ўз нутқи қаратилган соҳани яхши билмаса, у қанчалик санъаткор бўлмасин, ўз тингловчисини жалб этолмайди.¹

Цицероннинг нотиқлик санъати назарияси ва тарихига оид учта асари маълум: «Нотиқлик ҳақида», «Нотиқ» ва «Брут» (ёки «Таниқли нотиқлар ҳақида»)².

¹ Қаранг: Б.Ўринов, А.Солиев Ўша асар. 22 – бет.

² Б.Ўринов, А.Солиев. Ўша асар. 23 – бет.

Рим нотиқлик санъатининг буюк назариётчиларидан бири Квинтилиандир. Марк Фабий Квинтилиан нотиқлик санъатида йирик нотиқ ва назариётчи сифатида шуҳрат қозонган. Унинг «Нотиқ билими ҳақида» номли асари мавжуддир. Квинтилиан Цицерон ва бошқа Рим нотиқлари фикрига қўшилган ҳолда, ҳамма нотиқ биринчи навбатда билимли бўлиши лозимлигини айтади.¹ Шунингдек, у нотиқ ахлоқий олижаноб бўлиши лозим, бусиз ҳеч қачон ҳақиқий нотиқ даражасига кўтарила олмайди, деб билади.

Квинтилиан Римдаги нотиқлик мактабининг асосчиси ҳисобланади. Унгача нотиқлик билимини бериш хусусий мактабларда амалга оширилган.

Умуман қадимги Юнонистон ва Римнинг нотиқлик санъати тажрибалари ўрта аср ва кейинги давр нотиқларининг вужудга келишида муҳим роль ўйнайди.

Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи ҳам қадимдан сўзга чечан, бадий дидли кишиларни қадрлаб келган. Уша даврда нотиқлик санъати - **воизлик**, нотиқлар - **воиз**, нутқ эса **ваъз** деб аталган.

Ўрта Осиё халқлари, хусусан, IX-XV асрларда дунё маданияти тараққиётининг энг олдинги, етакчи сафларида туриш даражасига кўтарила олди. Ўрта аср фани, маданияти Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Қошғарий, Жомий, Навоий, Бобур каби улуг сиймоларнинг номлари билан характерланади.

Бу мутафаккир, шоир, санъаткорлар яшаган давр Шарқ тарихида Уйғониш даври деб аталди. Бу даврда маданият, санъат, илм - фан равнақ топди. Фан ва маданият тарғиботчилари - воизлар етишиб чиқди. Воизликни қадрловчи фикрлар вужудга келди.²

Ўрта Осиёнинггина эмас, балки Яқин ва Ўрта Шарқнинг машҳур мутафаккири Абу Наср **Форобий** ҳам IX-X асрларда иқтисодий ва сиёсий зиддиятлар кучайган бир даврда яшаб ижод этди. У илмнинг турли соҳаларини мукамал билган ва улар ҳақида мустақил фикрлар баён қилган буюк инсондир. Нутқ ва ақл тарбиясига оид илмлар тўғрисида чуқур фикр юритган Форобий мантиқ илми хусусида шундай дейди: мантиқ шундай бир санъатки, киши нотиқликдан адашиб қоладиган бўлса, тўғри фикрлашга олиб келувчи ва ақл ёрдамида бирор хулоса чиқариладиган бўлса, хатоларнинг

¹ Б.Ўринобоев, А.Солиев. Уша асар. 24 - бет.

² Б.Ўринобоев, А.Солиев. Уша асар. 24 - бет.

олдини олувчи нарсаларни ўз ичига олади. Унинг ақлга муносабати грамматика санъатининг тилга муносабати кабидир.¹

Форобий ахлоқли кишиларнинг ўн икки муҳим сифатини кўрсатади ва шундан бешинчиси сифатида нотиқлик ҳақида гапириб: «сузлари аниқ бўлсин, фикрини ва айтмоқчи бўлган мулоҳазаларини равон ва равшан баён эта олсин», – дейди. Форобийнинг чиройли, тартибли, таъсирчан қилиб сузлаш масалалари ҳақидаги баъзи мулоҳазалари риторика, поэтикага оид асарларида учрайди. Форобийнинг ўзи эса, манбаларда зикр этилишича, ширин сўз, ҳозир – жавоб, ҳар қандай қийин масалани ҳам бир зумда ҳал этиб берувчи файласуф – нотиқ бўлган.²

Кайковуснинг XI аср Шарқ педагогикаси тарихида гоят қимматли асарлар қаторида турувчи «Қобуснома»сида ҳам нотиқлик шарҳлари учун алоҳида боб ажратилганлиги бу санъатга бўлган, унинг санъаткорига бўлган қизиқишнинг орта борганлигини кўрсатади. «Қобуснома»нинг «Сухандонлик билан баланд мартабага эга бўлиш ҳақида» деб номланган еттинчи бобида ва ҳунарни эгаллашга бағишланган олтинчи бобида нотиқлик сирларига доир билдирилган мулоҳазалар нафақат ўша даврда, балки ҳозирда ҳам катта аҳамиятга эга.³

Кайковус ҳамма ҳунарлар ичида сўз ҳунари-нотиқликни аъло деб билади. У нотиқликни эгаллашнинг йўли, биринчидан, «тинимсиз меҳнат, урганишдир», дейди.

Иккинчидан, нутқинг гўзал бўлсин, – дейди. «Сўзнинг икки томони бордир: бири гўзал томони, иккинчиси хунук томонидир. Халқ олдида гапирадиган сўзинг гўзал бўлсин, бу сўзни халқ қабул қилсин».

Учинчидан, ҳар бир фикрни ифодалашда тингловчи қалбига тўғри йўл топа билиш, шаклга эътибор бериш масаласи.

Туртинчидан, ҳар бир сўз тўғри ва асосли бўлмоғи лозимлигини уқтиради.

Бешинчидан, ҳар бир нутқ маълум илмий асосга эга бўлсагина, таъсирчан бўлади. Яъни нутқ қаратилган предметни яхши урганиб чиқиш лозимлигини таъкидлаб: «Билмаган илмдан гапирмагил... Билмаган илм маърифатни биламан деб, даъво қилсанг ҳеч нарса ҳосил бўлмайди ва беҳуда заҳмат чекасан», – дейди... Нутқни эгаллашдан мақсад халқ дилига йўл

¹ Қаранг: Б.Уринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 25-бет.

² Қаранг: Б.Уринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 26-бет.

³ Қаранг: Б.Уринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 28-бет.

топа билишдир. деб билади муаллиф ва «агар кунгилларга сеvimли бўлишни истасанг, халойиқнинг мақсадини сўзла», - дейди.¹

Умуман мусулмон шарқи маданиятининг салмоқли зарварақларини ташкил этувчи нотиклик санъати тарихига оид талайгина манбалар бор бўлса-да, улардан ҳеч бири Алишер Навоий қолдирган мерос каби қимматли ва бой эмас.

Алишер Навоий ўз даврининг буюк мутафаккири, сўз устаси бўлиш билан бирга кишиларга яхши сўз билан таъсир эта билиш санъатини жуда ҳам қадрловчи, улугловчи, бундай санъат усталарига эътибор қилиб, эътиром кўрсатувчи бир шахс эди. Навоий омма ўртасида яхши нутқнинг таъсири ва тарбиясини ҳам чуқур ҳис этади. Нотикликдаги яхши ва ёмон томонларни кўра билиш ва уларни фарқлай олишга чақиради:

Тутию шорик агар нотикдурур,

Ҳар бирига ўзга бир мантиқдурур.

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» номли фалсафий асарининг 24-фаслини «Насиҳат аҳли ва воизлар зикрида» деб атайти ва бунда воизлик санъатига, ваъзга, воизга ўз муносабатини билдиради.²

Навоий воиз қандай киши бўлиши кераклиги ҳақида шундай фикр юритади: «Воиз Ҳақ сўзни тартиб қилиши, Пайгамбар сўзидан четга чиқмаслиги керак, энг аввал унинг ўзи Ҳақ ва пайгамбар йўлига кириши, сўнгра эса насихат билан элни ҳам шу йўлга солиши лозим. Ўзи юрмаган йўлга элни бошламоқ - мусофирни йўлдан адаштириб биёбонга ташламоқ ва саҳрода уни йўқотмоқдир. Ўзи мастнинг элни хушёрликка чақариши - уйқучи кишининг одамларни бедорликка даъват этганига ўхшаш бир нарсадир». Демак, воиз, аввало, ўзи шариат ва тариқат йўлига кирган нотик бўлиши керак экан.

Навоий наздида, «Ваъзхон шундай бўлиши керакки, унинг мажлисига бўш кирган одам тўлиб чиқсин, тўла кирган одам эса енгил тортиб, холи қайтсин. Воиз олим ва ҳалол иш кўрувчи бўлса, унинг насихатидан четга чиққанлар гуноҳдор бўлади. Агар у бошқаларга буюрса-ю, ўзи қилмаса, унинг сўзлари ҳеч кимга таъсир этмайди ва фойда келтирмайди. Воиз билимдон, ҳалол иш кўрувчи, сидқу садоқат билан фаолият кўрсатувчи шахс бўлиши билан бирга, халқнинг руҳиятини яхши биладиган, халқнинг дарди билан яшайдиган

¹ Қаранг: Б.Уринбоев, А.Солнев. Ўша асар. 29-бет.

² Қаранг: Б.Уринбоев, А.Солнев. Ўша асар. 31-бет.

булиши керак. Ана шундагина унинг ваъзига юрак-бағри гам-аламга, дарду ташвишларга тўлиб кирган киши дардларидан фориг булиб, кўнгли бўшаб, енгил тортиб чиқади. Қалбида маънавий руҳий бўшлиқ бўлган одам эса бундай воизнинг суҳбатидан олам - олам маънавий завқ олиб, кўнгли, шуури фикрий нурга тўлиб чиқади.

Алишер Навоийнинг мухлиси, шогирди ва дўсти бўлган Ҳусайн Воиз Кошифий Шарқнинг машҳур алломаларидан бири бўлган. У ахлоқ, тарих, тасаввуф, нужум (астронимия) риёзиёт, фикҳ соҳаларига доир қирқдан ортиқ асар яратган. Унинг «Футувватномаи султоний», «Ахлоқи Муҳсиний», «Жавоҳир ут - тафсир», каби унлаб асарлари беш юз йилдан бери шарқона одоб, ва ахлоқ дастури сифатида юртма-юрт, қўлама - қўла ўқиб келинмоқда.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг нутқлари ўзининг жозибadorлиги билан ҳар қандай кишини жалб қила олган. Айтишларича, унинг бундай сўз санъатидаги маҳоратини Алишер Навоий билан бирга Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам юксак баҳолаган ва улар ўз асарларини аҳоли уртасида расмий ижро этиш лозим бўлган пайтларда бу ишга Ҳусайн воизни муносиб курганлар. 898 (1492) йил 8 - ноябрь куни буюк шоир, Навоийнинг устози Абдурахмон Жомийнинг дафн маросимида Алишер Навоий ўзининг бағишлов шеърини ўқиб эшиттиришни, шу маросимда ваъз айтган Ҳусайн воизга топширганлиги бунинг далилидир.¹

Алишер Навоий ўзининг «Межолис ун-нафёис» асарида Хужа Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Риёзий, Муин воиз каби яна бир қанча воизлар ҳақида ҳам атрофлича фикр билдиради.

Шунингдек, мумтоз меросимизда ахлоқ-одоб ўргатувчи воизнинг уз одоби ҳақида кўп фикр юритилади. Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал - Газзолийнинг «Охиратнома» асарида ҳам шундай. Газзолий воизларнинг воизи бўлиб, воизларга дастур ул-амал тариқасида панд-насихат айтади. У воизнинг тили - нутқига, воизнинг услубига алоҳида эътибор қаратади: «Мабодо, ваъз ўқитишдан бошқа иложинг қолмаса, икки нарсада эҳтиёт бўл: бирламчи-сўзларинг ортиқча ибора-ю ишоратлар, асли пуч ҳикоятлару маънисиз байтлар ила ясанган, яъники сертакалуф бўлмасин! Чунки Оллоҳ таоло такалуф қилувчиларга газаб қилади, уларни дўст тутмайди. Ҳаддан ташқари сертакалуфлик воизнинг батамом хароб, қалбан гафлатда эканидан далолат қилади». Дарҳақиқат,

¹ Қарая: Б. Ҳуррибоев, А. Солиев. Ўша асар. 34-бет.

нотиқнинг нутқи асосий мақсадга қаратилган, ҳар қандай ортиқча сўз ва иборалардан холи бўлиши керак. Аксарият нотиқлар нутқларини сертакаллуф, жимжимадор сўз ва иборалар билан безашга ҳаракат қиладилар. Улар нутқларининг чиройли бўлишини истайдилар ва унинг ташқи чиройига зур берадилар. Аслида эса нутққа чинакам зеб берадиган нарса фикрдир. Воизни эшитимли қилувчи омиллардан бири ҳаётий ва ибратли ҳикоятлар ва байту газаллар билан омихта гапиришдир. Албатта, меъёрни унутмаслик лозим.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Нотиқлар деб кимларга айтилади?
2. Нотиқликнинг қандай кўринишлари бор?
3. Воиз деб кимга айтилади?
4. Нотиқликнинг воизликдан қандай фарқи бор?

Нутқнинг коммуникатив сифатлари

Нутқ сўзловчи ёки ёзувчи томонидан шакллантирилган матннинг ташқи кўриниши бўлиб, у фақатгина лисоний ҳодиса саналмасдан, балки ҳам руҳият, ҳам нафосат ҳодисаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам яхши нутқ дейилганда, айтилоқчи бўлган мақсаднинг тингловчи ёки китобхонга тўлиқ етиб бориши, уларга маълум таъсир ўтказиши назарда тутилади. Шунга кўра нутқ олдига маълум талаблар қўйилади. Бу талаблар нутқнинг коммуникатив сифатлари бўлиб, унда нутқнинг мантиқан тўғри, аниқ, чиройли ва мақсадга мувофиқ бўлиши назарда тутилади.

1. Нутқнинг тўғрилиги. «Тўғрилиқ деганда, -деб ёзади В.Г.Костомаров,-нутқ маданиятининг зарур ва биринчи шарт сифатида адабий тилнинг маълум пайтда қабул қилинган нормасига қатъий ва аниқ мувофиқ келишини, унинг талаффуз, имловий ва грамматик нормаларини эгаллашни тушуниш лозим бўлади».¹

Нутқнинг тўғрилиги унинг энг муҳим алоқавий фазилатидир. Чунки нутқ тўғри бўлмаса, унинг бошқа коммуникатив сифатлари, яъни мантиқийлиги, аниқлиги, мақсадга мувофиқлигига ҳам путур етади.

¹ В.Г.Костомаров Культура речи и стиль - М. 1960, 24-бет.

Нутқ тўғри бўлиши учун, асосан, икки меъёрга – урғу ва грамматик нормага қаттиқ амал қилишни талаб қилади. Сўзлардаги урғунинг кучиши билан маънонинг ҳам узғариб кетиши мумкинлигини эсдан чиқармаслик лозим. Масалан: олма сўзи. Бу сўзни алоҳида урғусиз олиб қараганда, унинг қаңдай маънода қўлланилаётганини аниқлаш қийин. Фақат урғу ундаги маънонинг аниқланишига кўмаклашади. Яъни олма тарзида урғу биринчи бўғинга тушганда, ҳаракат, олма каби охириги бўғинга тушганда эса меванинг бир тури маъноси англашилади. Тилимизда бундай сўзлар анчагина. Масалан, ҳозир – ҳозир, янги-янги, йигитча-йигитча, ўқувчимиз – ўқувчимиз сўзларининг маъноси ҳам фақатгина урғу ёрдамида ойдинлашади.

Гап таркибидаги айрим олинган сўзга тушадиган урғу, яъни мантиқий (логик) урғунинг ҳам маънони фарқлашда хизмати катта. Ҳамма тилларда ҳам қайси маъно алоҳида назарда тутилаётган бўлса, шу маънони ифода этаётган сўз алоҳида урғу билан талаффуз қилинади. Масалан, Анвар хат ёзда гапида ким ёзганлиги, нима ёзганлиги ёки нима иш қилганлиги назарга олиниб, бу гапдаги сўзларнинг ҳар учаласидан бирига урғу туша олади. Бундай ўринларда мантиқий урғу маънони такидлаш учун керак.

Лекин шундай ҳолатлар ҳам борки, бўгин урғусида бўлгани каби мантиқий урғуни ҳам тўғри ишлата билиш керак. Чунки бунда хатога йўл қўйилса, назарда тутилган маъно англашилмай қолиши мумкин. Демак, нутқни тўғри ифодалаш учун ҳам сўз урғусининг, ҳам мантиқий урғунинг тўғри ишлатилишига амал қилишимиз зарурдир.

Грамматик нормага риоя қилиш деганда, гап тузиш қоидаларидан тўғри фойдаланиш, ўзак ва қўшимчаларни қўшишда хатога йўл қўймаслик, келишик қўшимчаларини ўз ўрнида қўлаш, эга ва кесимнинг мослиги, иккинчи даражали бўлақларнинг уларга боғланиш қонуниятлари тушунилади.

Тилимизда морфологик, синтактик чалкашликлар тез-тез учраб туради. Кўпчилик ҳолатларда келишик қўшимчалари фарқланмасдан ишлатилади. Бу эса баъзан мазмунида хатоликка олиб келиши мумкин: Умрини тоғларда ўтказган одамнинг табиат тилини билмайди, дейиш қийин. («Қишлоқ ҳақиқати»). Тилимизнинг моҳир билимдони А.Қаҳҳор ҳам қаратқич ва тушум келишигининг баъзан фарқланмай ишлатилишидан ўзининг «Санъаткор» ҳикоясида асар қаҳрамонининг саводсизлигини фош этишда усталик билан фойдаланади:

Пожарний «гугуртни ерга ташламанг», деди. Режиссёримиз эса «гугуртнинг ерга ташламанг», деди.¹

Хуллас, она тили хазиначидан керакли грамматик шакларни танлаш ва уларни жой – жойида ишлатиш, яъни нутқнинг тўғри тузилишига эришиш нутқ маданиятининг асосий талабларидан биридир.

2. Нутқнинг аниқлиги. – нутқнинг аниқлиги сўзнинг ўзи ифодалаётган воқеликка мутлақо мос ва мувофиқ келишидир. Аниқлик нутқнинг муҳим фазилатларидан бири эканлиги қадимдан маълум. Ғарб мутафаккирлари ҳам, Шарқ олимлари ҳам аниқликни нутқ сифатларининг биринчи шarti деб ҳисоблаганлар. Аристотель: «Агар нутқ ноаниқ бўлса, у мақсадга эришмайди»,— деган, Кайковус: «Эй фарзанд, сўзнинг юз ва орқа томонини билгил, уларга риоя қилгил, сўзлаганда маъноли гапир, бу нотиқликнинг аломатидир. Агар гапирган вақтингда сўзнинг қандай маънога эга эканлигини билмасанг, қушга ўхшайсан...», дейди.² Яна «Шундай кишини нотиқ (сухангўй) деймизки, унинг ҳар сўзи халққа тушунарли бўлсин ва халқнинг ҳар сўзи унга ҳам маълум бўлсин».

Аниқлик нутқнинг муҳим хусусияти, фазилати сифатида фикрни ёрқин ифодалаш билан, нутқ предметининг маъноси билан, нутқда ишлатилаётган сўз маъноларини билиш билан боғлиқ бўлади. Агар нотиқ ўзи фикр юритмоқчи бўлган нутқ предметини яхши билса, унга хос сўзлар танласа ва ўзи танлаган сўзларнинг маъноларига мос вазифалар юкласа, нутқнинг аниқ булиши тайин. Демак, аниқлик нутқда сўз қўллаш меъёрларига амал қилишдан иборат. Бу жиҳатдан аниқлик тўғрилиқнинг бошқача кўриниши ҳисобланади. Баъзан нотиқ ўзи ишлатадиган сўзнинг маъносини билишга унча эътибор бермайди. Натижада сўзнинг маъноси нутқдан кўзда тутилган мақсадга мос келмайди. Купинча бунга бир-бирига яқин нарсаларни англаувчи сўзлар сабаб бўлади. Масалан: Абдулла Қаҳҳор ёзувчи Маъруф Ҳакимнинг «Қаҳрамоннинг ўлими» ҳикоясини таҳлил қилиб, «Ботир белига қатор бешта бомба қистириб...», «Қўлига бомба ушлаган ҳолда кўчага югурди» жумлаларидаги бомба сўзининг нотўғри қўлланилаётганлигини, ёзувчининг бомба ва гранатани фарқдамаслигини танқид қилади.³

Аниқлик икки хил бўлади: нарсанинг аниқлиги ва тушунчанинг аниқлиги. Нарса аниқлиги нутқда акс этган

¹ Қаранг: Р.Қўнғуров ва Б. Ўша асар. 52-бет.

² Қаранг: Р.Қўнғуров ва Б. Ўша асар 53-бет.

³ Қаранг: Т.Қўдратов. Ўша асар. 55-бет.

мавжудликнинг нарсалар, ҳодисалар доираси билан нутқ мазмунининг муносабатида кўринади. Нутқда мавжудликнинг нарса ва ҳодисалари тўғри акс этиши учун нотик ўзи сузлаётган нарсаларни яхши билган бўлиши лозим. Нутқ предметини билмаслик ёки чала билиш, шунингдек, уларни ўрганишда лоқайдлик қилиш орқасида юзага келган ноаниқлик ёқимсиз бўлиб, тингловчини ранжитади. Масалан: «На ташкилотчилик, на раҳбарлик, на билимдонлик қобилияти булмаган киши бирданига кимнинг назарига тушди?» (Газетадан).¹

Кўринадики, сўзловчи на юкламасининг нутқдаги маъноси – ма бўлишсизлик қўшимчаси аниқлаётган маънога тенг эканлигини унутган. Одатда на инкор юкламаси иштирок этган гапларнинг кесими бўлиши шаклда бўлади.

Нутқнинг ҳар томонлама тўғри бўлиши учун нарса аниқлигининг ўзи етарли эмас. Тушунчавий аниқлик нутқ мазмунининг унда белгиланган тушунчалар тизимига мос келишини талаб қилади.

Шундай қилиб, аниқлик нутқнинг алоқавий фазилатларидан бири бўлиб, у моддий борлиқ билан нутқ мазмунининг мослиги сифатида юзага чиқади.

Аниқ нутқ яратиш сўзловчидан қуйидагиларни талаб этади:

а) тилнинг синонимик имкониятларини билиш ва синонимик қаторлардан кераклигини ажратиб, нутқда қўллаш;

б) нутқда ишлатиладиган сўзнинг аниқлаётган маъноларини ҳар томонлама билиш;

в) сўзнинг кўп маънолигига жиддий эътибор бериш, кўп маъноли сўз нутқда қўлланганда унинг қайси маъно қирраси кўзда тутилаётганини аниқ тасаввур қилиш; фикрнинг юзага чиқишида бу сўзнинг бошқа маъно қирралари монелик қилиш-қилмаслигини кўз олдига келтириш;

г) омонимларнинг хусусиятларини билиш, чунки уларни билмаслик аниқликнинг бузилишига олиб келади;

д) паронимларни билиш, улардаги товуш яқинликларига эътибор бериш;

е) тор муҳитда ишлатиладиган, четдан кирган, касб – ҳунарга оид, архаик, эскирган, диалектизм сўзларнинг маъноларини яхши англаган ҳолда нутққа киритиш.²

¹ Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар 56-57 – бет.

² Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар 58-бет.

3. Нутқнинг тозаллиги. Нутқнинг тозаллиги деганда энг аввало, унинг адабий тилнинг лисоний нормасига мувофиқ келиш – келмаслиги тушунилади. Дарҳақиқат, яхши, тоза нутқ ҳозирги ўзбек адабий тили талабларига мос ҳолда тузилган бўлиши, турли тил, гайриадабий тил элементларидан ҳоли бўлиши керак.¹ Нутқимизнинг софлигига, асосан, қуйидагилар ҳалақит беради:

1. Маҳаллий диалект ва шеваларга хос сўз, ибора, шунингдек, грамматик шакллар, сўз ва сўз бирикмаларининг талаффузи, ургуси.

2. Ҳуринсиз қўлланган чет сўз ва сўз бирикмалари.

3. Жаргонлар.

4. Вульгаризмлар.

5. Нутқда ортиқча такрорланадиган «паразит» сўзлар.

6. Канцеляризмлар.

Санаб ўтилганлардан ҳуринсиз фойдаланиш кундалик нутқни ҳам, бадиий нутқни ҳам хиралаштиради. Ҳар бир сўзловчи ўз нутқининг адабий нормалар даражасида бўлиши учун ҳаракат қилиши лозим.² Ўз шевасига хос бўлган тил воситаларини нутққа ҳуринсиз олиб кириш нутқни бузади. Лекин диалектизм ва варваризмлар бадиий асар тилида маълум бадиий – эстетик вазифани бажариши, муаллифнинг маълум гоёсини, ниятини амалга оширишга хизмат қилиши ҳам мумкин. Муаллифнинг миллий колоритни бериш учун, асар қаҳрамонининг қаерлик эканлигига ишора қилиш учун диалектизм ва варваризмларга мурожаат қилиши ҳатто зарурдир.² Масалан: «Ёшулли, сиз буни эмас, мени тингланг! Бу манглайи қоранинг шериги бор» (Т.Малик). Ушбу мисолда диалектизмлар территориал колоритни беришга хизмат қилаётган бўлса, қуйидаги мисолда варваризмлар – чет сўзлар характер яратишда ёзувчига кўмаклашган. «Ишондим, ўртоқ гинрол. Ҳаммаси ест бўлади. Уйда халадийнада муздаги бор, олиб чиқайми? Сизга текин (Т.Малик).

Лаҳжавий сўзларнинг бадиий адабиётда ўрни билан ишлатилиши фақатгина мақсадга мувофиқ бўлиб қолмасдан, адабий тилимизнинг бойиб боришига, умумхалқ тилидаги айрим элементларнинг сақланиб қолишига хизмат қилиши ҳам мумкин. Масалан: нутқ ниҳол ўтказиш ҳақида бўлганида адабий тилда варианты йўқ бўлган «ханча» сўзи ишлатилса ва

¹ Т.Қудратов. Ўша асар. 50-бет.

² Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар 50 – бет.

² Қаранг: Р.Қўнғуров. Ўша асар, 60 – бет.

ўз ўрнида унга изоҳ берилса, уринли бўларди. Чунки бу сўз ниҳол ўтказиш учун кавланган чуқурчанинг номи бўлиб, бошқа чуқурчаларга нисбатан ишлатилмайди.

Нутқда уринсиз ишлатилган бошқа тилларга оид сўзлар варваризмлар деб аталади.

Айрим кишиларнинг ўз нутқини назорат қилмаслиги, «ёқимли» сўз қидиришда эринчоқлик қилиши, русча атамаларнинг ўзбекча шакларини билмаслиги, баъзи ҳолларда ўзининг русчани ҳам билишлагини намоёиш этишга интилиши натижасида варваризмлар нутққа кириб келади: Эрталаб звонить қилдим, библиотекага бордим каби. Кейинги пайтларда нутқимизда мана шундай сўзларнинг кўпайгани жуда ачинарлидир. Улардан қутулишнинг бирдан-бир йўли она тилини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, унга ҳурмат билан қараш, бадий асарларни кўп ўқиш, ўқиганда нотаниш сўзларнинг маъносига эътибор бериш ва бошқалар. Айрим касб эгаларининг, айрим гуруҳларнинг ўз «тили» бўлиб, улар бу «тил» орқали сўзлашда бошқалардан ажралишга, инфодаланаётган фикрларини кишилардан бекитишга интиладилар. Бундай сўзлар жаргон сўзлар деб аталади. Масалан, новча (ароқ), қизил (вино) - ичувчилар нутқига хос.

Вульгаризмларга ахлоқ нормаларига тўғри келмайдиган: кишини сўқишда, ҳақоратлашда ишлатиладиган сўзлар киради. Уларни ишлатиш сўзловчининг паст маданиятли, кўпол, жоҳил киши эканлигини кўрсатади. Бадий адабиётда ҳам улардан фойдаланилади:

- Ухлаб ўтирибсанми, хунаса?! Минг марта чақирим керакми?! (Т.Малик).

Паразит сўзлар деб аталувчи луғавий birlikлар ҳам тил маданияти учун ётдир. Улар, асосан, сўзлашув нутқида кўп ишлатилиб, нотиқнинг ўз нутқини кузатиб бормаслиги, эътиборсизлиги натижасида пайдо бўлади ва бора-бора одатга айланиб қолади. А.Қодирий «Меҳробдан чаён» романида бухоролик Шарифбой нутқида «паъланат» («падар лаънат»)ни паразит сўз сифатида ишлатиб, унинг нутқини индивидуаллаштирган. Шарифбой ҳар гапида бу сўзни кўпиб гапиради.

«Шарифбой ёстиқдан бурилиб, ёнидаги учинчи йигитга қаради:

- Паъланат, қачон келган экан?»

«Канцеляризм»лар иш қоғозлари учун зарур бўлган, маълум бир шаклда сақланадиган сўз бирикмалари, гаплардир. Улар ўз ўрнида жуда зарур. Чунки иш қоғозлари қатъий

булган маълум шаклларни талаб қилади. Бундай «қатъий шакллар», шаблонлар сўзлашув нутқига, бадиий адабиётга, публицистикага ўтса, нутқни бузиши мумкин. Ўринсиз канцеляризмлар мажлисларда, кенгашларда, газеталарда, радио ва телевидениедаги нутқларда кўплаб учрайди.

«Бундан 365 кун муқаддам сиз билан биз ўз ҳаётимизда қатъий бурилиш ясаб, зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик...» (А.Қаҳҳор). Гапдаги «365 кун муқаддам», «қатъий бурилиш ясаб», «зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик» бирликлар сийқаси чиққан бўлиб, улар ижтимоий ҳодисаларни ифодалашга мослашган, бу ўринда эса нободдир.¹

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нутқнинг коммуникатив сифатлари деганда нимани тушунасиз?
2. Нутқнинг тўғрилиги нутқ маданияти учун қандай аҳамиятга эга?
3. Қандай нутқни биз аниқ нутқ деймиз?
4. Нутқнинг аниқлигига қандай йўللار билан эришилади?

Таянч тушунчалар:

Жаргон – (французча jargon). Бирор гуруҳ вакилларининг, ўз нутқи билан кўпчиликдан ажралиб туриш мақсадида, ўзича мазмун бериб, ишлатадиган сўз ва иборалари.

Вульгаризмлар – (лот. Vulgaris-оддий, содда) – дағал сўз, дағал ибора.

Коммуникация – (лот.comunicatio – хабар, алоқа). Бирор мазмуннинг тил воситалари орқали берилиши, хабар қилиниши.

4. Нутқнинг мантиқийлиги. Нутқнинг мантиқийлиги унинг асосий сифатлари булган тўғрилик ва аниқлик билан чамбарчас боғлангандир. Чунки грамматик жиҳатдан тўғри тузилмаган нутқ ҳам, фикрни ифодалаш учун муваффақиятсиз танланган луғавий birlik ҳам мантиқнинг бузилишига олиб келиши табиийдир. Мантиқий изчиликнинг бузилиши тингловчи ва ўқувчига ифодаланаётган фикрнинг тўлиқ етиб бормаслигига, баъзан умуман англашилмаслигига олиб келади.

¹ Т.Қудратов. Ушш асар, 53-бет.

Нутқни тузишдаги эътиборсизлик натижасида баъзан мантиқсизлик юз беради. Қуйидаги мисолга эътибор қилинг «Ферма жонкуярлари олти ойлик давлатга сут сотиш планларини муддатдан олдин бажарадилар (Газетадан). Гапда сўзларнинг тартиби тўғри бўлмаганлиги, «олти ойлик» бирикмасининг «сотиш» сўзидан кейин келмаганлиги туфайли мантиққа путур етятиги, ҳатто ҳато фикр ифодаланапти.¹

Нутқда мантиқийликка эришиш учун қўлланган сўзлар билан уларнинг предметлик маънолари мос бўлиши лозим. Бошқача айтганда, ҳар бир сўз нутқда қўлланганда, ўзига хос маънонигина ифодалаши зарур.

Мантиқийликни предмет мантиқийлиги ва тушунча мантиқийлиги деб иккига ажратиш мумкин. Предмет мантиқийлиги нутқдаги тил бирликларининг ўзаро ички муносабатларининг мослигидан иборат. Тушунча мантиқийлиги мантиқий фикр тузилишидан ҳамда бу тузилишнинг нутқдаги тил белгиларининг маъновий алоқаларидан иборат. Тушунча мантиқийлиги алоҳида олинган матнда фикрий кетма-кетлик, мантиқий изчилик бўлишини тақозо қилади. Аммо, бу талабни нутқнинг ҳамма қуринишларига нисбатан қўллаб бўлмайди. Масалан: илмий ва бадий нутқ услубларида бу талабга қандай амал қилинишини қўриб чиқайлик. Илмий услубда ёзилган асарлар яхлит бир тузилишга эга. Унда кириш, асосий қисм ва хулоса мавжуд бўлиб, улар ягона бир ҳалқага бирлашади. Матнда берилган фикрлар қатъий изчиликда баён қилинади.

Бадий нутқ тузилиши эса бир оз бошқача. Айтайлик, фикрлар бир маромда баён этиб келинадию, бирданга узилиш юз беради, яъни бошқа воқеалар ҳикоя қилинади.. Бу нарса гўё мантиқий изчиликка путур етказгандай қўринса-да, аслида ундай эмас. Бадий асарларда, хусусан, қисса, роман каби жанрлардаги кенг қамровлик тасвир қурилишини ана шундай тузишни тақозо қилади. Мантиққа путур етмаганлиги бундай асарларнинг охирида маълум бўлади.

Хулоса шуки, нутқнинг мантиқийлиги деганда, яхлит бир система асосида тузилган, фикрлар ривож илмий изчил бўлган, ҳар бир сўз, ибора аниқ мақсадга мос ҳолда ишлатиладиган нутқни тушунамиз.

¹ Р.Қўнғуров ва Б. Ўша асар, 56-бет.

5. Нутқнинг таъсирчанлиги.

Сўз кучидан йиқилур минбар ҳам, дор ҳам,
Сўз бирла чиқар индан илон – мурдор ҳам.
(Абу Шукур Балхий)

Нутқнинг таъсирчанлиги деганда, асосан, оғзаки нутқ жараёни назарда тутилади. Шунга кўра нутқнинг тингловчи томонидан қабул қилинишидаги руҳий вазият ҳам эътиборга олинishi лозим. Яъни, бунда нотиқ тингловчиларни уларнинг билим даражасидан тортиб, ҳатто ёшигача, нутқнинг қандай қабул қилаётганигача назорат қилиши зарурдир.. Профессинал билимга эга бўлган кишилар олдида жўн, содда тилда гапириш мақсадга мувофиқ бўлмагани каби, оддий, етарли даражада маълумотга эга бўлмаган тингловчилар олдида ҳам илмий ва расмий тилда гапиришга ҳаракат қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Хуллас, нотиқдан вазиятга қараб иш тутиш талаб қилинади ва ифодаламоқчи бўлган фикрни тўлалигича тингловчиларга тўлиқ етказишга ҳаракат қилиш вазифа қилиб белгланади.. Хўш, таъсирчан нутқ деганда қандай нутқни тушуноқ керак? Б.Н.Головин айтганидек, таъсирчан нутқ тингловчи ва ўқувчининг эътиборини ва қизиқишини ҳисобга оладиган нутқдир.

Омма тушуна оладиган тилда гапириш, уларни ифодаланаётган фикрга ишонтира олиш нотиқлар олдида қўйиладиган асосий шартлардан ҳисобланади. Бунинг учун эса, юқорида айтилганидек, мавзунини яхши билишдан ташқари, уни баён этишнинг аниқ белгиланган режаси бўлиши керак. Нутқдаги фикрларни биринчи ва иккинчи даражали тарзда тузиб, уларни ўзаро боғлаб тингловчиларни нутқ режаси билан таништириш лозим. Вақтни ҳисобга олиш нотиқлик фазилатларидандир. Чунки сўзлаш муддати олдин эълон қилиниб, шунга риоя қилинса, иложи бўлса, нутқ сал олдинроқ тугатилса, айнаи муддао бўлади.

Сўзловчининг ўз нутқига муносабати ҳам муҳимдир. Чунки шундай бўлгандагина қуруқ расмиятчиликдан воз кечилади. Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги алоқа муостаҳкамланади. Нотиқ фикрларини ўзи ёки тингловчилар ҳаётидан олинган мисоллар асосида исботлашга ҳаракат қилса, мавзуга доир субъектив фикр мулоҳазаларини билдирса, нутқ яна ҳам ишонарли ва таъсирли бўлади.

Нутқнинг таъсирчанлигига эришишда тилнинг тасвирий воситалари ҳисобланган метафора, метонимия, синекдоха, ўхшатиш, эпитет, тақрор ва адабий кўчимларнинг ҳам роли

каттадир. Булардан ташқари нутқда таъсирчанликни таъминлаш учун мақоллардан, маталлар, ҳикматли сўз ва иборалардан, айниқса, фразеологизмлардан унумли фойдаланиш зарур. Ёзувчи А.Қаҳҳор ўз ҳикояларида эпиграф сифатида берилган мақоллар орқали ўқувчилар диққатини дарҳол эгалайди. «Осмон йироқ – ер қаттиқ» («Бемор»), «Отнинг ўлими – итнинг байрами» («Ўғри») ва б.

6. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги жуда муҳимдир. Нутқ маданияти адабий тил меъёрларини пухта эгаллаш ва улардан нутқда тўлиқ фойдаланиш демакдир.

Нутқ маданияти юксак бўлган киши, биринчидан, ўз нутқини тўғри, адабий тил меъёрларига мувофиқ тузади. Иккинчидан, тил воситаларидан энг мувофиқ, энг зарурларини танлаб олиб, нутқнинг жозибали бўлишини таъминлайди. Шунингдек, нутқнинг ихчамлиги, мазмундорлиги ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Абулла Қаҳҳор таъкидлаганидек, «Китобхонга бир фикрни ёки бир нарсани тасаввур қилдириш учун кишини бошини қотирмайдиган, очиқ, равон ва содда тил керак», «Сурат олдираётган киши суратга чиройли ва келишиб тушмоққа беҳуда зўр бериб, ўзининг табиий ҳолатини бузгандай, ёзувчи чиройли ва қойил қилиб ёзишга зўр берса, адабий асар учун зарур бўлган тилдаги соддалик, табиийлик бузилади».

Нутқ тўғри, аммо, айтилиш вақтида тушунилиши қийин бўлиши мумкин. Нутқ тўғри, бироқ нутқ сузланаётган шароитга мос бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам атоқли ўзбек шоир ва ёзувчилари ўз асарларини қайта-қайта ишлаганлар. Бу борада А. Қодирий, Ойбек, А.Қаҳҳор, С.Аҳмад, А.Ориповларни кўрсатиб ўтиш жоиздир. Ёзувчи С. Аҳмаднинг айтишича, А. Қаҳҳор баъзи ҳикоялари матнини 27 мартагача қайта ишлаган.¹

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мирмуҳсин шундай ёзади: «Адиб ўзини таҳрир қилиши, асарларида ҳайкалтарошдек гадир-будур мраморни ишлаб, жонли инсон яратishi керак. Ф.Достоевскийнинг «Ака-ука Карамазовлар» романи қўлзмасини кўриб, оғзим очилиб қолди. Шу даражада кўп таҳрир қилинганки, кўчирувчи машиначиларга жуда қийин бўлган бўлса керак. Абдулла Қодирий, Ойбек қўлда ёзган, бир

¹ Т.Қудратов. Ўша асар, 75-бет.

сидра осон ёзилган яхши асар йўқ, ҳар қандай зако ва етуклик ҳам таҳриру тер тўкишни тақозо этади».

Куринадики, ёзувчилар сўз ва сўз бирикмаларининг бирини бошқаси билан алмаштирганда, нормага мослигини эмас, мақсадга қай даражада мувофиқ келишини кўзда тутадилар.

Нутқ фаолиятида муаллиф ўз олдига қўйган мақсадни энг аниқ, энг тўғри, энг яхши, энг таъсирли, энг тушунарли қилиб ифодалайдиган сўзларни, сўз бирикмаларни, гапларни, топишга, таянлашга интилади. Бу воситаларни яхлит қилиб, «мақсадга мувофиқлик» деб белгилаш мумкин. Сўзловчининг у ёки бу сўзнинг, у ёки бу синтактик қурилма матнининг мақсадга мувофиқ тузилганини сезиши, шунга мувофиқ иш олиб бориши лозим. Норма ва мақсадга мувофиқликнинг биргаликдаги ҳаракати нутқ маданиятини мукаммаллаштиришдир.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нутқнинг мангикийлиги деб нимага айтилади?
2. Мангикийлик нимага асосланади?
3. Таъсирчанлик деб нимага айтилади?
5. Таъсирчанликнинг қандай омилларини биласиз?
6. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги деб, нимага айтилади?

Тил ва нутқ. Нутқ одоби.

Тил ва маданият

Тил – алоқа қуроли, тил - ҳаёт кўзгуси, тил – маънавият белгиси. Инсонни ҳайвонот олаmidан ажратиб, уни коинот сарварига ва гултожига айлантирган омил ҳам тилдир. Инсон ақлий фаолиятининг энг олий маҳсуллари, тафаккур «мевалари» тил ва нутқ орқали юзага чиқади.

Қадимги исломий манбаларда айтилишича, бани башарнинг яратувчиси Тангри таолонинг бир огиз «бўл» деган сўзи билан олам яралган экан. Шунинг учун сўзга эътиқод, сўзга берилган таърифу тавсифлар, сўзнинг тарихий хизматига айтилган шарафлар чексиздир. Улуғ Алишер Навоий сўзга шундай баҳо беради:

Сўздурки, нишон берур уликка жондин,
Сўздурки, берур жонга хабар жонондин.
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин.
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.

Сўзнинг тарихий - маданий, маънавий хизмати чексиз, албатта. Лекин тилнинг имкониятлари нутқ орқали, нутқ жараёнида очилади. Нутқ бўлмас экан, тилнинг чексиз имкониятлари юзага чиқмай қолаверади. Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида тил ва нутқ муносабатини шундай изоҳлайди; «Тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир. Агар нутқ номаъқул бўлиб чиқса, тилнинг офатидир».

Демак, тил ҳар қанча зўр бўлмасин, у нутқ учун қуроли сифатида хизмат қиларкан. Унинг куч-қудрати нутқ жараёнида намоён булар экан. Агар тил ўқ бўлса, нутқ камондир. Ўқнинг қудрати камоннинг қобилиятига ҳам боғлиқ. Камон қанчалик мустаҳкам бўлса, мўлжалга беҳато урадиган бўлса, тилнинг, яъни ўқнинг қудрати шунчалик яққолроқ намоён бўлади.

«Қобуснома»да Кайковус «Билгилким, ҳамма ҳунардан сўз ҳунари яхши», дейди. Бу сўзларда шундай ҳикмат борки, сўзга чечан, сўзамол, нотик киши ҳамма жойда обрў - эътибор, ҳурмат топади. Бунга Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Зеро нутқ ва тафаккур салоҳияти уни вазири аъзам даражасига кўтарган эди.

Ғарб донишмандларидан Р.Эмирсоннинг таъкидлашича, «Нутқ - қудратли куч: у ишонтиради, ундайди, мажбур этади.» Бу гапда нутқнинг шундай фазилати таъкидланаяптики, у, биринчи навбатда, ишонтириш санъатидир. Ўқувчилар билан мулоқотда бўлаётган ўқитувчи ишонарли гапирини, нутқи далилланган, пухта асосланган бўлиши лозим. Ўқувчиларнинг ишончини, меҳрини қозонган ўқитувчинигина ҳақиқий устоз дейиш мумкин.

Қадимги нотиклик санъати ҳарбий саркардалик санъати билан тенглаштирилган. Бу бежиз эмас. Чунки лашкар билан забт этиб бўлмайдиган давлатлар ва сарҳадларни сўз санъати билан бўйсундириш мумкин.

Алишер Навоий:

Олибмен тахти фармонимга осон
Черик чекмай Хитойдин то Хуросон,-

дейди. Черик-бу лашкар. Шоир лашкар тортмасдан Хитойдан Хуросонгача бўлган сарҳадни забт этганлиги ҳақида

фахрланиб сузламоқда. Маълумки, Алишер Навоийнинг таъсир доираси ва даражаси ҳар қандай ҳарбий саркардадан ҳам устун бўлган. Султон Хусайн Бойқаронинг ўзи улуг шоирни махсус рисоласида таърифлаб «Сўз соҳибқирони» деб атаган эди.

1. Сўзнинг сеҳрига, қудратига, саркарда бажара олмайдиган вазифани сўз соҳибқирони удалаганлигига яна бир ҳикоятни мисол қилиб келтириш мумкин. Ҳикоят мазмунига кўра Хусайн Бойқаро узоқда шикор билан машғул экан. Саройда малика оғир, бетоб ётган экан. Кунлардан бир куни малика ҳаётдан кўз юмибди. Аммо подшоҳга улим хабарини етказишга ҳеч ким журъат этмабди. Шунда сарой аёнлари сўз саркардаси Навоийга мурожат қилишибди. «Шоҳга шум хабарни етказган киши, шубҳасиз, жазага маҳкум бўлади. Мушкулни фақат сизнинг тадбиркорлигингиз, суҳандонлигингиз осон қилиши мумкин», — дейишибди. Шунда Навоий бир сатр шеър ёзиб берибди. Уни чопар орқали Хусайн Бойқарога етказишибди. Подшоҳ ўқибди:

Сарвиғулнинг соясида сўлди гул, нетмоқ керак?
Хусайн Бойқаро дарҳол мисранинг мазмунини тушунибди. Ҳеч бир талвасага тушмасдан, вазминлик билан шеърини саволга шеърини жавоб ёзибди:

Сарвидин тобут ясаб, гулдин кафан этмоқ керак!

Сарой аҳли чопар келтирган хатни ўқиб, сўзнинг қудратига қойил қолишибди, дафн маросимига киришишибди.

Тил ва нутқ бир – бирига боғлиқ ҳодисалар экан, уларни бир-биридан ажратиб қараш асоссиздир. Тил нутқ учун «ҳам ашёдир» имкониятдир: нутқ эса воқелиқдир. Яъни нутқ тил материали асосида ташкил топади. Жамоа аъзолари учун умумийдир. Тил руҳий ва моддий материалдан иборатдир.

Сўз, морфема, фонемаларнинг киши хотирасидаги образлари, руҳий материал ҳисобланади. Нутқ яратиш жараёнида маълум товуш тизимда намоён бўладиган сўз ва морфемалар моддий материалдир. Тилнинг руҳий ҳодисалиги унинг онда сақланиши билан боғлиқдир. Тилнинг моддийлигини нутқ жараёнида юзага келувчи мавжуд товушлар белгилайди.

Биз хотирамизда сақланадиган қоидалардан тезкорлик билан фойдаланиб, бирор фикрни юзага чиқариш учун сўзлар

грамматик маъно ташувчи морфемалар ва сўз шакллари, асосан, гапларни ҳосил қиламиз. Масалан, миямизда китобнинг қаердан олинганлигини билиш ҳақидаги фикр тутилди, дейлик. Уни қуйидаги савол кўрнишида юзага чиқарамиз: Сен китобни қаердан олдинг?

Бунда биз сен, китоб, қаер, ол лексемаларидан; -ни, -дан, -динг морфемаларидан ва суроқ гап моделидан - қойдасидан фойдаландик. Бу гапни айтиш жараёнида онгимиздаги лексемалар алоҳида аффикс морфемаларни олиб, сўз шаклларига айланди ва юқоридаги тартибни эгаллади. Тил руҳий ҳодисадан моддий ҳодисага айланди.

Нутқ тилдаги ифода воситаларидан фойдаланган ҳолда воқеликка айланган фикрдир. Нутқ нутқ аъзоларининг ҳаракати сабабли пайдо бўлади. Нутқ икки хил бўлади: ички нутқ ва ташқи нутқ. Кишиларнинг оғиз очмасдан, гапирмасдан фикрлаши, мулоҳаза юритиши, уйлаши ички нутққа мисол бўлади. Упкадан чиққан ҳавонинг нутқ аъзоларига таъсири, шу таъсир натижасида уларнинг ҳаракати билан аниқ товушлар сифатида юзага келадиган нутқ ташқи нутқдир.

Нутқ ҳаракатдаги тилдир. Нутқ тилга тегишли бирликларни маълум вақт бўлагида бир-бирига қўшади, ҳаракатга келтиради. Нутқ сўз шакллари, сўз бирикмалари, сўз тартиби ва гаплардан ташкил топади.¹

Нутқ одоби инсоннинг маънавиятини-маърифатини белгиловчи асосий мезондир.

Кишининг одоби, энг аввало, унинг нутқида кўринади. Нутқ одоби нима? Нутқ одоби деганда, айтилиши зарур булган хабарларни, тингловчини ҳурмат қилган ҳолда, унинг кўнглига мос ҳолда адабий нормадаги ифодалар билан етказиш тушунилади. Ҳар қандай хунук хабарни ҳам тингловчига беозор етказиш мумкин. Бунинг учун сўзловчи тилни, адабий тил нормаларини мукамал билиши лозим. Мулойим, ёқимли, одобли сўзлаш ҳам уз-уздан пайдо булмайди. Унга ёшлиқдан онгли машқлар қилиш, тилнинг лугат бойлигини эгаллаш, бу борада нутқи ибратли кишиларга тақлид қилиш, улардан ўрганиш орқали эришилади. Уқувчи учун энг яхши намуна ўқитувчи нутқдир. Буни ўқитувчи ҳар доим ўзида ҳис этиб туриши, ўз нутқида ҳеч вақт одоб-ахлоқ, нутқ маданияти нормаларидан чиқмаслиги лозим.²

¹ Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар, 20-бет.

² Т.Қудратов. Ўша асар, 77-бет.

Нутқ одоби саломлашишдан бошланади. Саломлашишдаги хушмуомалалик ундан кейинги яхши суҳбатга дебоча бўлади, тингловчида яхши кайфият пайдо қилади. Саломлашишнинг аҳамияти ҳақида ҳиндларда шундай нақл бор: «Битга салом топан бешта нарсага – ўзини енгил сезиш, шон – шуҳрат топиш, қут-баракали, илмли бўлиш ва ниҳоят узоқ умр кўришга эришилади».

Ҳа, саломда гап кўп. Аммо саломлашиш, салом беришнинг ҳам ўзига яраша қонун-қоидалари бор. Афсуски, кейинги чоракам бир аср мобайнида ўзимизнинг шарқона саломлашиш одобимизни ҳам унутиб юбораёздик.

Аввало, ҳар бир муслим ва муслима саломлашиш ҳам фарз, ҳам қарз эканлигини яхши англаб етмоғи лозим. Чунки «Сўз боши — салом», деганларидек, суҳбатдошлар мулоқоти «ассалому алайкум», «ваалайкум ассалом» жумлалари билан бошланади. Бу суҳбатдошларнинг таниш ёки нотанишлигидан қатъи назар, ўзаро ҳурмат ва эҳтиром белгиси ҳисобланади. Аммо кейинги пайтларда бирор жойга кириб бораётган, телефонда суҳбат бошлаётган кишиларнинг саломлашишни унутиб бораётганлигига тез-тез гувоҳ бўлиб қолмоқдамиз.¹

Халқ тилида саломлашиш учун ҳам, хайрлашиш учун ҳам алоҳида нутқий воситалар мавжуд. Уқитувчи уларни ўз ўрнида ишлатишда ҳамма учун ва ўз шогирдлари учун ўрнақдир.

Маданиятли киши ўз айбини буйнига ола билиши, айби учун кечирим сўрашни ҳам билиши лозим. Ўз айби учун уэр сўраш ўз гурурини ерга уриш эмас, балки одоблилик, хушмуомалалик аломатидир.

Етук кишига хос фазилатлардан яна бири хайрлашув одобидир. Тилимизда хайрлашганда ишлатиладиган «хайр соғ бўлинг», «хайр, кўришгунча», «хайр, омонликда кўришайлик» каби таъсирчан иборалар мавжуд. Уқитувчи синфдан чиқаётганда «хайр, соғ бўлинглар», «хайр, яхши қолинглар» ибораларини ишлатса, уринли бўлади.

Болага яхшилик қилган, айтилган юмушни, илтимосни бажарган кишиларга ўз вақтида миннатдорчилик билдириш одобини ҳам ургатиб бориш лозим. Тилимизда рағбатлантиришни, миннатдорчиликни англатадиган чиройли ифодалар бор. Уларни кундалик муомалага киритиш, ўз ўрнида ишлатиш киши хулқини нақадар безайди. Уқитувчи топшириқни яхши ўтаган ўқувчиларни «офарин», «баракалла»,

¹ Сиддиқ Мумин. Сузлашиш санъати, Фарғова 1997, 27 – бет.

«раҳмат», «отангизга раҳмат», «миннатдорман» каби сўзлар билан рағбатлантириши мумкин.

«Ҳар бир кишининг маданийлик даражаси, уқиб қанчалик тарбия кўрганлиги унинг ёзма ва оғзаки нутқидан билинади» (С.Иброҳимов).

Тил дунёни билиш, билимларни тўплаш, сақлаш, кейинги авлодларга етказиш, руҳий муносабатларни акс эттириш, гўзаллик категорияларини воқелантириш каби қатор вазифаларни бажаришига қарамасдан, асосий эътибор унинг кишилар уртасидаги алоқани таъминлашдир.

Нутқ маданияти жамият маданий-маърифий тараққиётининг, миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир. Том маънодаги маданий камолотнинг муҳим белгисидир. Ҳақиқий маънодаги маданий нутқ шахс умуммаданий савиясининг муҳим жиҳатларидан биридир. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда маънавий-марифий ислохотлар ҳар қачонгидан ҳам долзарблик касб этади.

Республикаимизнинг «Давлат тили ҳақида»ги, «Таълим тўғрисида»ги қонунларида, «Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастури» ва бошқа жуда кўплаб ҳужжатларида маънавий-маърифий тарбияга, тил масалаларига алоҳида аҳамият берилади. Жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси, ҳар қандай мутахассис замон билан ҳамқадам бўлиши, энг аввало, ўз она тилининг садоқатли соҳиби бўлмоғи лозим.

Тил жамият билан, унинг маънавияти, маърифати ва маданияти билан биргаликда юксалади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Тил қандай ҳодиса?
2. Алишер Навоий тил ва нутқни қандай таърифлайди?
3. Нутқ одоби деганда нимани тушунасиз?
4. Нутқий этикет деганда нимани тушунасиз?

Нутқ маданияти ва стилистика

Стилистиканинг тилда тутган ўрни беқиёсдир. Стилистика меъёрларни шакллантириш, машҳур тилшунос олим Г.О.Винокур таъкидлаганидек, нутқ маданиятининг ўз олдига қўйган асосий мақсади, унинг энг муҳим вазифасидир. Чунки стилистик меъёрни яхши билмасдан, уларни мукамал

эгалламасдан туриб, нутқ маданиятига, маданий нутққа эришиб булмайди.¹

Маълумки, ҳар бир сўзни уйлаб, танлаб, уларнинг ҳар бир маъносига, маъно қирраларига яхши эътибор қилиб, ўринли ишлатиш ҳақида жуда кўплаб халқ мақоллари, ҳикматлари мавжуд. Бу ҳақда қадимги давр файласуфи Аристотельнинг «Поэтика» ва ўзбек классик шоири Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарларида ҳам қимматли фикрлар айтилган.

Тилда ҳар бир сўзни, грамматик формани, ҳар бир синтактик қурилмани ўз ўрнида, яъни пгу сўз, шу грамматик шакл ёки синтактик қурилма (гап) ишлатилаётган вазиятни (тингловчи савияси, уларнинг ҳолати кабилар) ҳисобга олган ҳолда тўғри қўлаш, уларнинг шу вазиятга энг мос тушадиганини танлаб, нутқ жараёнида улардан унумли фойдаланиш, энг ихчам ва фикрни лўнда ифодаладиганини, энг содда ва ҳаммага тушунарлисини ишлатиш нутқнинг равонлигини, тушунарлигини, аниқлигини таъминлайди, уни гализликлардан халос этади. Сўзларни, грамматик шаклларни бефарқ қўлаш, вазиятга мос тушмайдиган гапларни беихтиёр, назоратсиз айтиб юбориш, булар - булмасга у ёки бу сўздан ёки грамматик шакллардан фойдаланавериш, умуман, уларни ортиқча қўлаш, ўринли - ўринсиз такрорлайвериш нутқни бачкана қилади, фикрни хиралаштиради, унинг таъсирчанлигига путур етказади.² Зеро, донолар айтганидек:

Нодонлардек юзлаб сўзни қилма қатор,
Донолардек бир сўз дегил, лек маънодор.
(Саъдий Шерозий)

ёки

Сўз жою вақтига булар экан мос,
Сен: у афсун учун у булар асос.
(Абдураҳмон Жомий)

Маълумки, услубият - фикрни ифодалаш йўллари, тил воситаларини - материалларини тўғри танлаб билиш ҳақидаги таълимот-услублар илми бўлиб, тилнинг вазифаларига мос равишда бир неча кўринишларга эга: сўзлашув услуби, китобий услуб, илмий-оммабоп услуб, расмий, публицистик ва бадий услуб кабилар.

¹ Қаранг: Ё.Тоғжиев ва Б. Ўша асар. 90-93 бетлар.

² Қаранг: Ё.Тоғжиев. ва Б. Ўша асар, 91-бет.

Худди шу нарсани услубиятнинг таркибий қисмига кирувчи грамматик стилистика учун ҳам айтиш мумкин. /

Грамматиканинг морфология ва синтаксис номлари остида икки қисмга ажратилиш ҳолати грамматик стилистикада ҳам сақланади ва у морфологик стилистика ҳамда синтактик стилистика каби икки курилишда бўлади.

Грамматика сўзнинг шакл ёки синтактик қурилманинг лугавий ва грамматик маъноларини ўрганса, грамматик, стилистика уларнинг қўшимча - экспрессив маъноларини, вазифавий хусусиятларини ўрганади.

Грамматика билан стилистика биргаликда фақат грамматик шаклларнинг нимани ифодаланишини эмас, балки қандай ифодаланишини ҳам ўрганади.

Грамматик стилистиканинг бир қисми булган морфологик стилистика ҳар бир грамматик шаклнинг, сўз ясовчи воситалар ва ҳар хил бошқа шаклларнинг стилистик хусусиятларини ўрганади.

Ўзбек тилида аффикслар доирасидаги маънодошлик (синонимия) ҳодисаси ҳам кенг тарқалган: шу сабабли // шу сабабдан; талабалардан бири // талабаларнинг бири; отта минди // отни минди; савлатли // савлатдор // басавлат... каби.

Ўзбек тилида сўз ясовчи ва грамматик маъно ифодаловчи жуда кўп аффикслар ўз вариантларига эга ёки бир-бири билан ўзаро синонимик муносабатда бўлади. Масалан, жўналиш келишиги кўрсаткичи **-га** ҳозирги тилимизда **-ка**, **-қа** вариантларида учраса, эски ўзбек тилида **-га** (борарга - қилурга, сўрарга) курилишда учрайди. Фейллардаги **-гиз** кўрсаткичи **-киз**, **-ғиз**, **-қиз**; **-каз**; **-газ** ва ҳатто, баъзан **-кар** (**ўткар**, **еткар**) вариантларида учрайди.¹

Бундан ташқари, бир келишқ қўшимчаси ўрнида иккинчи келишқ қўшимчаси қўлланади ва икки хил синтактик қурилма ҳосил қилади. Бу ҳодиса ҳозирда морфологик стилистиканинг текшириш объекти сифатида қаралмоқда. Ҳар ҳолда ўзбек тилида шу сабабли // шу сабабдан; талабалардан бири // талабаларнинг бири типидagi қўлланишларда **гўё** **-ли** аффикси билан **-дан** аффикси ёки **-дан** аффикси билан **-нинг** аффикси синоним сифатида қўлланаётган бўлса ҳам, бошқача айтганда, гап **гўё** **-ли** **-дан**, ва **-нинг** аффиксларининг стилистик хусусиятлари ҳақида бораётган бўлса ҳам аслида бундай ҳолатлар синтактик стилистиканинг текшириш объекти

¹ Е.Тожиёв ва Б. Ўша асар, 90-бет.

булиши керак. Чунки улар фақат шундай синтактик қурилмалар, шундай қуршовлардагина шу ҳолатда ишлагилади: бу ўринда лисоний бирликлар яхлит ҳолида узаро муносабатда бўлади. Қуйидаги ҳолатда ҳам шу ҳодисани кузатиш мумкин: Пул бериб дафтар, қалам олиб келишга буюрди (келишни буюрди); Барча керакли адабиётларни кўриб чиқишга // чиқишни тавсия қиламан; Баъзан бундай қурилмаларда синтактик шакл ўрнида аналитик шаклни ишлатиш ҳоллари ҳам учрайди: Ўз қарашларини гапирди // ўз қарашлари ҳақида гапирди; Ҳар ким ўз дардини гапирди // ҳар ким ўз дарди тўғрисида гапирди каби.¹

Маълумки, бундай қурилмаларнинг ҳар бири стилистик жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади ва синтактик стилистика буларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда имкониятларини талқин қилиб бериши, ҳар бирининг қайси нутқ услубига хосланганлигини ажратиб бериши лозим. Жумладан, синтактик шакл иштирок этган ҳолатлар жонли сўзлашув нутқи учун хосланган бўлиб, аналитик шакл иштирок этган ҳолатлар публицистик, расмий нутқ услубларига хослангандир.

Тилимизда баъзан айрим грамматик шакл плеонастик (қуш) қўлланади. Бундай қўллаш нутқда ортиқчаликни вужудга келтириши, нутқ равшанлигига путур етказиши, фикрни хиралаштириши, бачканалаштириши мумкин: тойчоқчагинам, кичкинагина, ичилиб қўйилди, то мактабгача, Янгиқишлоқ қишлоғи, бир калима сўз, ун йиллар ўтди. 6 та ўғил - қизларим бор, ҳар бир далилларни каби қўлланишларда грамматик шакллар ёки сўзларнинг ўринсиз, мақсадсиз қўлланиши натижасида ана шундай ҳол юз берганини кузатамиз: кичкинагина типидagi қўллашларида –гина, солиниб бўлинди қўлланишидаги –ин, ичилиб қўйилди типидagi қўлланишларда оддинги сўздаги –ил, то мактабгача қўлланишида то элементи (бунда баъзан кучайтириш ифодаланиши мумкин, ана шундай вақтда то элементининг ишлатилиши ўзини оқлайди), кейинги бирикмаларда қишлоғи, калима сўзлари, ун йиллар ўтди, олтига ўғил - қизларим бор, ҳар бир далилларни бирикмаларида –лар аффикси ортиқча ишлатилган ва нутқда гализлик туғдирган.

Ҳар бир далилларни бирикмасида ҳар бир белгилаш олмошининг ишлатилиши –лар қўшимчасининг қўлланишига йўл қўймайди ва аксинча. Чунки ҳар бир олмоши миқдорни

¹ Қаранг: Е.Тоғжиев ва Б. Ўша асар, 97-бет.

чегаралаб, умумдан ажратишни, яккаликни билдиради, яъни кўпдан бирни ажратади, -лар аффикси эса, кўплик кўрсаткичи. Шунинг учун ҳар бир олмоши ишлатилган ўринда -лар аффикси ва -лар ишлатилган ўринда ҳар бир олмошини ишлатиш ўзини оқламайди.¹

Бироқ, шуни ҳам айтиш керакки, грамматик шакл ёки бошқа воситаларни плеонастик қўллаш ҳамма вақт ҳам нутқда ортиқчалик туғдиравермайди. Баъзан жуда ўринли, тушунган ҳолда, маълум бир мақсадни кўзда тутиб, шундай қилинса, нутқни раван қилади, фикрни аниқ, лўнда, бор нозикликлари билан ифодалашга ёрдам беради, нутқ таъсирчанлигини оширади, маънони кучайтиради, бўрттиради: Улуғ айём кунлари; шунча йил туз - намак бўлди; беш панжасини озгига тикади; айтганини қиламай қўймайди; биз ўзимиз айтиб қўямиз типигади қўлланишларда ана шу ҳолни кузатамиз. Тўғри, намак, калима, айём, панж сўзлари форс-тожик тилларида туз, сўз, кун, беш сўзларига тўғри келади. Бироқ, ўзбек тилида улар, биринчидан, бошқа маънода қўлланилиши мумкин бўлса, иккинчидан, кучайтирувчи восита вазифасини бажарувчи сифатида ишлатилиши мумкин. Жумладан, улуғ айём кунлари бирикмасида айём сўзи кун маъносида қўлланган эмас, у маълум бир санани ифодалаган, беш панжасини бирикмасида панжа сўзи бармоқ маъносида, бир калима сўз бирикмасида калима сўзи сўз лексемасининг аниқловчиси булиб келган ва ақли, фикри, лўнда сўзлари маъносида қўлланган; туз-намак қўлланишида эса ўзбек тилида, огзаки нутқда кўп учрайдиган нон - пон, чай - пой типигади ҳолатни кузатамиз.

Бундан ташқари, бу қўлланишда туз - намакнинг ибора ҳолига келиб қолгани кўзга ташланади ва у бирга турдик, бирга бўлди бирикмалари ифодалаган маънони англаатади. Худди шу бирикмада улардан биттасини қўллаш ҳеч мумкин эмас.

Кейинги мисолда инкор формасининг (-ма) иккала сўзда ҳам иштирок этиши тасдиқ маъносини анча кучайтириб, бўрттириб баён қилишни таъминлаган.²

Қуйидаги мисолга эътибор қилайлик: Бирлари мултонинамо хийлагар, бирларидир гавсифату гавда ҳар (Муқимий). Бу мисолдаги бирлари сўзи таркибидаги -лар аффикси гуё ортиқчадек. Чунки бир сонидан кейин кўпликни билдирувчи -лар кўрсаткичи, одатда, ишлатилмайди. Бироқ

¹ Е.Тожиев ва б. Ўша асар, 93 - бет.

² Е.Тожиев ва б. Ўша асар, 94-бет.

шоир бу уринда стилистик мақсадда жуда уринли фойдаланган (-лар аффиксини кинояни ифодалаш учун унга янги вазифа юклаб ишлатган). Шунингдек, нутқимизда (асосан, отзаки нутқда) келинглаар ўрнида келингизлар, ҳорманглаар ўрнида ҳормангизлар типиди қўллашлар учрайди. Бундай ўринда ҳам -лар ва -из кўрсаткичларини плеонастик тарзда қўллаш ўзини оқлайди. Чунки бунда ҳурмат маъноси бироз бўрттириб берилган, сўзловчининг субъектив муносабати, ҳолати, ҳатто хурсандлиги, самимийлиги, ҳеч бўлмаганда ўзини шундай қилиб кўрсатмоқчи бўлганлиги ёки, қолаверса, ўзини ширинсухан қилиб кўрсатмоқчилиги ифодаланган бўлади. Мисоллар: - Келишдилар, тақсир, кирсинларми? Ўғил ўстириш бу турда бўлмас: у тиласин - тиламасин шартта - шартта тилаганингизча қилингизда, қараб тура берингиз, Отабек уни ортиқча бир эътибор билан эшитар эди, сархушчасига:

- Сўзлай берингиз! - деди... (А.Қодирий).¹

Келтирилган мисоллардаги қилингиз - да, сўзлай берингиз сўзларидаги -из кўрсаткичига аслида эҳтиёж йўқдек. Чунки ҳурмат маъноси кечиринг, сўзланг сўзларидаги -инг аффикси воситасида ифодаланган. Ёзувчи эса ўша ҳурматни янада бўрттириш учун бу шакл кетидан яна -из кўрсаткичини қўллаган ва ўз фикрини, ўз муносабатини янада аниқроқ ифодалаган.

Ўзбек тилида, умуман олганда, -лар аффикси турли - туман маъноларни ифодалаб келади. Бошларим оғриди. Самарқандларга олиб бордим, Шунчалар куттирасизми? тарзидаги қўлланишларда ҳам буни кузатиш мумкин.

Грамматик стилистикада айрим грамматик шаклларнинг ўрнини алмаштириб қўллашнинг ўзига хос томонлари борлиги кенг ўрганилиши керак. Адабий меъёрда ҳар бир кўрсаткичнинг ўзак-негизларга қўшилишдаги ўрни қатъий белгиланган. Аммо маълум бир стилистик мақсадни кўзда тутган ҳолда уларнинг ўрнини алмаштириш мумкин: Қалбимни сен кўзимданми англадинг (Ойбек); Осмондаги булутларнинг хўрайишиданми кўрқдингиз (Ойбек); боринглаар — борларинг, кетинглаар-кетларинг; борганми эди - борган эдим, айтиб эдимми — айтибми эдим; دادанг уйдаларми-دادанг уйдадилар; айтмабмидим - айтмаб эдимми (оғзаки нутқда).

Келтирилган мисолларга диққат қилсак, биринчи икки гапда -ми юклагани аслида, адабий меъёрга кўра, англадинг ва

¹ Ё.Тоғжиев ва 6. Ўша асар, 95-бет.

қурқдингиз сўзларига қўшилиб келиши керак эди: англадингми, қурқдингизми типида. Аммо ёзувчи бу шаклни олдинги сўзга қўшади ва бу билан ўзига хос экспрессивлик ҳосил қилади, таъсирчанликни оширади, нутққа поэтиклик ато этади. Кейинги мисолларда -инг ва -лар аффиксларининг ўрнини алмаштириш ҳурмат ёки ҳурматсизлик маъноларини ифодалашга хизмат қилган бўлса, борганми эди – борган эдими типигади қўлланишларда маънони кучайтириш, нутққа экспрессивлик ато этиш, таъкидлаш, жонлилик, жўналик, тасвирийлик ўз ифодасини топган.¹

Кўриниб турибдики, ҳозирги ўзбек тилшунослигида грамматик шакллар стилистикасини урганиш алоҳида аҳамиятга эгадир. Грамматик шакллари ўз ўрнида тўғри ва мақсадга мувофиқ қўллаш, улардан ўринли фойдаланиш нутқимизнинг таъсир кучини оширади, уни ҳар хил гализликлардан халос этади.

Нутқда бир хилликдан қочиш, таъсирчанликни таъминлаш, нутққа экспрессив-стилистик бўёқ бериш, ҳар бир услубнинг ўзига хослигига эътибор бериш ва уни таъминлаш, грамматик синонимлардан тўғри фойдаланишга ургатиш ҳам стилистиканинг диққат марказида бўлсагина амалга ошади.²

Хуллас, тилимизда ишлатилаётган грамматик шакллар плеоназмни, нутқда ортиқчаликни тугдирса ҳам, агар улардан маълум бир мақсадда тўғри фойдаланилса, ортиқчалик умуман сезилмайди. Аксинча, бундай қўллаш нутқ таъсирчанлигини оширади, нутқ аниқлиги, ифодалилигини таъминлайди, у тасвирий восита вазифасини бажаради.

Шунингдек, айрим грамматик шакллари адабий меъёردа белгиланганидан (одатдагидан) бошқачароқ қўллаш, маълум бир нутқ стилининг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб қўллаш нутқнинг бузилишига олиб келмай, балки нутқнинг ранг-баранглигини таъминлайди, экспрессивлигини оширади, ҳатто характер яратиш учун ҳам хизмат қилади. Аммо бундан бошқачароқ қўллаш у ёки бу услубнинг ўзига хос стилистик меъёрлари тақозо этган даражада бўлсагина ўзини оқлайди. Масалан, қора, ора, мевга сўзларини фақат шеърятдагина қаро, аро, манго типига қўллаш, -ур, -мак каби шакллари ҳам фақат шеърятдагина, поэтик стилдагина ишлатиш ана шундай натижа бериши мумкин.³

¹ Ё.Тожиёв ва б. Ўша асар, 96-бет.

² Ё.Тожиёв ва б. Ўша асар, 97-бет

³ Ё.Тожиёв ва б. Ўша асар, 98-бет

Ўзбекистонда кейинги даврларда фан ва техниканинг барча соҳалари ривожланди. Натижада ўзбек тилида фан ва техниканинг барча соҳаларига оид атамалар вужудга келди; ўзлаштирилди, янги атамалар ясалди. Мавжуд атамаларнинг кўпчилиги ўзгарди, янгиланди. Бу атамаларнинг аксарияти умумодабий тилга ўтиб, оммалашиб кетди ва ҳамма учун тушунарли бўлиб қолди. Ўзбек тилида чиқётган газеталарга эътибор бериладиган бўлса, уларда водопровод, радио, электр, телевизор, география, геология, биология, троллейбус, трамвай, автобус, шофёр, вокзал каби юзлаб сўзларни учратиш мумкин. Ўзбек тили атамачилигида илгари мавжуд бўлган, кўпроқ араб тилидан ўзлашган жумҳурият, мунажжим, муаррих, мунаққид, муаллиф, инқилоб каби сўзларнинг ўрнини рус тилидан ёки у орқали ўзлашган байналмилал сўзлар эгаллади. Кейинги даврда эса яна ўша араб тилидан ўзлашган сўзларни қўллаш кучайди. Бир қатор сўзлар борки, уларни ҳозирги ўқувчилар махсус лугатларсиз тушуна олмайдилар: мунший, қози, додхоҳ, ҳарам, аврағўш, сипоҳсолар, воиз, вомиқ, беҳбуд, бадҳў, алфоз, андуҳ, андоза, андиша, асно, афгор, ахбор, афтода, мисқол, муфти, коранда, чоракор, қушбеги, пансод каби. Бу сўзларнинг бир қисми тарихий сўзлар сифатида, бир қисми эскирган сўзлар сифатида ишлатилмоқда.¹

Янги вужудга келган ёки ўзлашаётган атамаларни англамай туриб, қадимда тилимизда кенг қўлланган сўзларнинг маъноларини тушунмай, билмай туриб, узаро тўғри фикрлашиш, узаро бир-бирини тўғри англаш, ёзилган асарларнинг туб моҳиятидан тўла баҳраманда бўлиш мумкин бўлмай қолди. Шунинг учун ҳам илмий жараёнда, ўқиш - ўқитишда атамаларни чуқур билишнинг ҳамда тўғри, ўринли, танлаб қўллаш билишнинг, қисқаси, атамачилик маданиятининг аҳамияти беқиёсдир. Атамаларни ўринли-ўринсиз ишлатиш, тушунмаган ҳолда қўллаш, сохта билимдонликни ниқоблаш учун бошқаларга тушунарсиз атамаларга ҳадеб мурожаат қилавериш нутқ маданиятига путур етказди.

Ҳар бир соҳанинг ўзига хос тушунчалари бор. Бу тушунчаларнинг жами шу соҳанинг тушунчалар системасини ташкил этади. Шу соҳага оид тушунчаларни ифодаловчи махсус атамалар - терминлар ҳам мавжуд. Ана шу терминларнинг жами шу соҳанинг терминалогик системасини ташкил этади. Яъни шу соҳа терминалогияси бўлади. Жумладан математика, физика, биология, химия,

¹ Р.Қунгуров ва б. Ўша асар. 150-151 - бетлар.

тилшунослик, адабиётшунослик, медицина ва ҳоказо. Уларнинг ўзларига хос терминлар мавжуд: қушув, олув, квадрат, идиз, тангенс, котангенс, синус, косинус; заряд, кучланиш, босим, ҳаво оқими, молекула, микроорганизм; морфология, сифат, эга, кесим, узак, негиз, қўшимча, аруз, газал, туроқ кабилар. Келтирилган сўзлар ана шу тушунчаларни ифодаловчи терминлардир. Куринадики, терминалогия «тор маънода маълум бир соҳага оид махсус лексика» бўлса, «кенг маънода умумий лугат таркибининг айрим соҳаларда ишлатиладиган қисмидир» (С.Ф.Акобиров).¹

Ҳар бир соҳанинг терминологик системасида битта термин фақат битта тушунчани ифодалайди. Терминларнинг бир маъноли бўлиши ҳақидаги асосий талаб ана шу нуқтаи назардан белгиланади. Шу талабдан келиб чиқилганда бош, қўл, оёқ, қош, қулоқ сўзлари анатомияда махсус терминлар сифатида қўлланиб, фақат киши организмнинг қисмларинигина ифодаласа, адабий тилда эса оддий сўз сифатида баҳоланади ва куп маъноли ҳисобланади.

Шунингдек, бир вақтлар ўзбек тили нуқтаи назаридан термин сифатида баҳоланган электр, космос, радио, телевидение, ракета, машина, автобус, троллейбус, машинист каби тил бирликлари атамалар ўз соҳалари доирасидан чиқиб, кенг омма ўртасида қўлланадиган, адабий тилга хос, ҳамма тушунадиган сўзларга айланиб кетган.

Бирикмаларни қўллашда ҳар қандай мураккаб фикрни ихчам, осон, лўнда ва аниқ, шунингдек, тушунарли ифодалаш, шу йўл билан фикр алмашувини осонлаштириш мақсад қилиб қўйилади. Терминология тил лексикасининг таркибий қисми ҳисоблангани учун кишилар ўртасидаги алоқани таъминлашда катта роль ўйнайди. Айниқса, терминларга хос бўлган маъно жиҳатдан аниқлик, тушунчанинг моҳиятини ёки энг асосий белгисини аниқ ифодалаб бериш, улардаги тузилиш жиҳатидан ихчамлик, қисқалик, ишлатишга қулайлик кабилар нутқнинг тушунарли аниқ, мантиқли, қисқа бўлишини таъминлайди.²

Шундай экан, терминларни нутқда қўллашга алоҳида эътибор бериш, бу борада йўл қўйилаётган хато ва камчиликларни тўғри белгилаш, сабабларини аниқ кўрсатиш ҳам фан тараққиётига, уларнинг ўқитилишига ҳамда нутқ маданияти соҳасига жиддий таъсир кўрсатади. Терминларни қўллашдаги камчилик ва хатоларни белгилаш нормативлик

¹ Қаранг: Р.Қўнғуров ва б. Ўша асар, 151-бет.

мақсадга мувофиқлик - нутқ маданияти принциплари талабидан келиб чиқади.

Атамаларни қўллашда маълум камчиликлар содир булаётган экан, бунинг сабаблари ҳам мавжуддир: 1. Нутқ муаллифи атаманинг туб маъносини тўғри англаб етмайди. Натижада, уни мангикан мос келмайдиган сўзлар билан бириктиради ва жумла тузади. Унингча, атама тўғри ишлатилгандай туюлади. Масалан: Унинг сочларидан келаётган жуда ингичка бир ҳиндий мушк иси бошимни айлантиради. гапида ингичка сўзи ўринсиз ишлатилган. 2. Муаллиф ўз нутқига жиддий эътибор бермайди, уни кузатмайди, унга баҳо бермайди. Натижада атамалар пала - партиш ишлатилиб юборилади. Баъзан эса онгли равишда мавжуд атамаларни яхши билгани ҳолда анъанавий қўлланилиб келинаётган, ҳамма учун тушунарли бўлган атамалардан воз кечиб, ўзини шу фаннинг билимдони қилиб кўрсатиш мақсадида ҳеч ким учун тушунарли бўлмаган, қўлланилиши ўзини оқлаш - оқламаслиги ҳали номаълум бўлган атамаларни қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Бу билан нутқ муаллифи ўзини гўё «янги нарса» айтган ҳисоблайди. 3. Тилни чуқур билмасак, унинг синтактик ва семантик имкониятларини эгалламаслик натижасида нутқда терминлар нотўғри ишлатилиб юборилади. 4. Сўз ясалиши, жумладан, атамаларнинг ясалиш қонун-қоидаларини яхши билмаслик натижасида нотўғри атамалар - сўзлар ҳосил қилинади ва уларнинг нутқда ишлатилиб юборилиши ҳам сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги алоқани қийинлаштиради: «Шу яшаётган жойимда ножойлигимдан эмас нимаданлигини ўзим ҳам билмайман, тушунтирилиши, аммо...» (А.Аъзам).

Келтирилган мисолдаги ножой сўзининг ясалиши гализдир. Чунки ўзбек тилида таркибида о унлиси бўлган ундош - унли - ундош таркибидаги бир бўғинли сўзларга но префикси қўшилиб, янги сўз ҳосил қилиш меъёр эмас: нонон, ношон ясалишлари учрамагани ҳолда нонсиз, жонсиз ёки бенон, бежон ясалишлари норма ҳисобланади. Бундан ташқари, баъзан, ҳар хил сабабларга кўра, термин ясашда, терминология талабларига зид иш тутилади. Маълумки, терминлар ихчам, айтилиши ва ёзилиши қулай бўлиши керак. Бунга зид равишда, масалан, физик хоссалар тилида термин ясашлар учрайди. 5. Баъзан мавжуд термин бор бўлгани ҳолда, уни билмаслик оқибатида, бошқа сўъний терминлар ҳосил қилиш ёки мавжуд терминни ўз мустақил қарашларига мос равишда ўзгартириш, айрим ҳолларда эса, тушунчани, ҳодисани ўз

нўқтаи назаридан баҳолаган ҳолда уни мавжуд термин билан ифодалаш ҳоллари учрайди.¹

Мустақилликка эришганимиздан сўнг терминларни ўзбекчалаштириш йўлида бир қатор ютуқлар билан бирга маълум камчиликларга ҳам йўл қўйилди. Бир тушунчани ифодалаш учун турли сўзлар ишлатилди: район - ноҳия - туман; институт - олий илмгоҳ - олий таълимгоҳ - дорилмуаллимин; журнал - мажалла - жариди - ойнома - ойбитик; газета - рўзнома - ҳафтанома, қўналга - учаргоҳ - учардаргоҳ - тайёрагоҳ (аэропорт) каби. Атамаларни тартибга солиш бўйича «Атамашунослик қўмитаси» томонидан кўпгина хайрли ишлар амалга оширилди. Масалан: тилимизда муқобили ёки уни яшаш имкони бўлмаган ҳолларда байналмилаал атамаларнинг ўзи ишлатилавериши тўғрисида шундай дейилади: «...кейинги тараққиёт давомида кўплаб машиналар, техника воситалари, илм-фан тушунчалари ўз номи билан ҳаётимизга кириб келган. Предмет ёки тушунчаларни ифодалайдиган бундай атамалар ўз сўзимиз бўлиб қолган ва лугат бойлигидан урин олган: трактор, автомобил, трамвай, аэропорт, атом, ядро, нейтрон, физика, техника кабилар»².

Адабиётлар

1. И.А.Каримов. Баркамол авлод орзуси. Т. 2000.
2. Алишер Навоий. Маҳбуб ул - қулуб. Т. 1983.
3. А.Ф.Муҳиддинов. Ўқув жараёнида нутқ фаолияти Т. 1995.
4. А.Аҳмедов. Нотиқлик санъати. Т. 1967.
5. А.Ортиқов, А.Ортиқов. Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати. Т. 2002.
6. Б.Ўринбоев, А.Солиев. Нотиқлик маҳорати. Т. 1984
7. В.Г.Костаморов. Культура речи и стиль. М. 1960.
8. Ё.Тожиёв, Н.Ҳасанова, Ҳ.Тоғиматов, О.Йулдошева. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари Т.1994.
9. Қобуснома. Т. 1994.
10. К.Назаров, С.Усмонов, Қ.Тоғиров Юристининг нутқ маданияти. Т. 2003.
11. М.Миртожиёв, Н.Маҳмудов. Тил ва маданият. Т. 1992
12. Н.Маҳмудов. Маърифат манзиллари. Т. 1999.
13. Н.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т. 1976.

¹ Р.Қўнигулов ва б. Ўша асар, 155-бет.

² Қаранг: Ўзбек тили атамашунослиги. Фан. -Т. 1992 й. 21 - бетлар.

14. Н.Жумахўжа. Истиқдол ва она тилимиз. Т. 1998.
15. О.Ҳақимова Мантиқ ва нутқ маданияти. Т. 2002
16. Р.Қўнгулов, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т. 1992.
17. Р.Расулов. Истиқдол талаби, Гулистон жур. № 2 Т. 1994.
18. Р.Расулов. Тил-ҳаётимиз кўзгуси. Нафосат жур. № 2 Т. 1993.
19. Р.Расулов. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. Т. 2001.
20. Р.Расулов, И.Умиров. Ўзбек тили тасвирий ифодаларининг изоҳли лугати. Т. 1997.
21. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т. 1972.
22. С.Иномхўжаёв. Нотиқлик санъати асослари. Т. 1982.
23. С.Мўмин. Сузлашиш санъати. Т. 1997.
24. Т.Қудратов Нутқ маданияти асослари. Т. 1993.
25. Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умурқулов. Ўзбек нутқи маданияти очерклари Т. 1988.
26. Қ.Мўйдинов, К.Воҳобова. Нутқ маданияти (маъруза матнлари) 2001.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР

Гарб маданияти тарихида нотиқлик санъатининг ўрни

Саволлар:

1. Нотиқлик санъати дастлаб қаерда шаклланган?
2. Нотиқликнинг санъат даражасига кўтарилишига нима сабаб бўлган?
3. Нотиқлик ҳақида илк бор маълумот берган асар қайси?
4. Нотиқликнинг қандай турлари бўлган?
5. Қадимги Юнон ва Рим нотиқлиги ҳақида нималар биласиз?

Лаборатория иши (ёки амалий машғулот учун материал).

Тошпириқлар

1. Қуйидаги Юнон нотиклари, уларнинг нотиклик санъати, ҳаёти ва ижоди ҳақида адабиётлардан фойдаланиб, маълумот тошинг.

Перикл. Перикл эрамиздан олдинги V асрнинг бошларида (500-429) яшаган таниқли нотиклардан биридир.

Эрамиздан олдинги V асрнинг 50-30 йиллар Афина давлатининг сиёсий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожланиш даври бўлди. Бу пайтда давлат бошида Перикл турган бўлиб, шунга кўра айна давр тарихда «Перикл асири» деб ҳам юритилади... Перикл асли ҳарбий кўмондон бўлиб, Эрон-Юнон урушида катта маҳорат кўрсатади ва шу туфайли ватандошларининг эътиборини қозонади... Перикл ўз даврининг давлат арбобиғина эмас, йирик нотиғи ҳам бўлган.¹

Клеон. Клеон Перекдан кейинги машҳур нотик бўлиб, нафақат Афинада, балки ундан ташқарида ҳам сўзга чечанлиги билан шуҳрат қозонган...

Клеон ўз нотиклик мактаби билан мавжуд расмий нотиклик услубларига қақшатқич зарба берган ва бунга ўз замондошларини ҳам эргаштира олган.²

Лисий. Лисий қадимги Юнон нотиклик санъатининг жаҳоншумул мавқеига эга бўлган намояндаларидан биридир. Унинг отаси Сицилиянинг Сиракуз шаҳридан бўлиб, жуда йирик дастмоядор, саноат корхоналарининг эгаси эди... Лисий тахминан эрамиздан олдинги 459 - 380 йиллар орасида яшаб, 80 йилча умр кўрган. У 444 - йилда жанубий Италиядаги Сибарис шаҳрига боради ва у ерда Сиракузлик Тисийдан нотиклик санъатини ургана бошлайди... Лисий логографлик билан шуғулланиб, ўз маҳорати билан тингловчиларни, суд ҳайъатини маҳлиё этиб, уларнинг меҳру муҳаббатини қозонган.³

Исократ (эрамиздан олдинги 436-338 йиллар). Исократ нотиклик, фалсафа ва ҳуқуқшунослик соҳасида ўз замонасининг энг йирик фан ва маданият арбоблари бўлган Сукрот, Тисий, Горгийлардан таълим олди. У 329 - йили

¹ Қаранг: С.Иномхужаев. Ўша асар. 62 - бет.

² Қаранг: С.Иномхужаев. Ўша асар. 64 - бет.

³ Қаранг: С.Иномхужаев. Ўша асар. 76 - бет.

Афинада нотиклик мактабини очади ва унга қарийб 40 йил давомида раҳбарлик қилади.

Исократнинг нотиклик мактаби жуда катта шухрат қозонади. Шунинг учун ҳам бу мактабга фақат афиналиклар эмас, балки Юнонистоннинг барча бурчаklarидан ўқувчилар оқиб кела бошлайдилар.¹

Исей (эрамиздан олдинги тахминан 420–350 йиллар). Исейнинг логографик ва нотиклик фаолиятига хос булган хусусиятлардан бири унинг сўзга чечанлигидир. У ўзининг ана шу иқтидори, нотиклик маҳорати туфайли қўлига тушган ҳар қандай ишни ўзи ва мижози фойдасига ҳал қила оларди. У, асосан, логографлик билан шугулланган. Исей логографлик ва нотикликда Лисий ва Исократ каби машҳур сўз усталарига эргашди.²

Ликург. Ликург ўз даврининг гуманист нотиги, давлат, фан ва маданият арбоби. Унинг ёши Демосфендан сал улутроқ бўлиб, 324-йили вафот этган.

Ликург нотиклик санъати асослари, фалсафа ва юриспруденция бўйича Платон ва Исократдан махсус таълим олган. Истеъдоди ва нотиклик маҳорати туфайли Афина давлатининг энг йирик нотиклари ва арбоблари сафидан жой олган. Эрамиздан олдинги 388-йилдан бошлаб, у давлат хазиначиси сифатида (ҳозирги тушунчада молия министри) Афина иқтисодини бошқаради.³

Демосфен (тахминан 384–322 йиллар). Демосфен давлат арбоби ва ўз даврининг йирик нотигидир. Тарихчиларнинг маълумотларига кўра Демосфен фалсафани Платондан, нотиклик асосларини Исократдан ўрганган.⁴

Демосфен Афина нотиклигининг йирик намоёнчаси бўлиб, унинг техник машқлари, нутқ талқини жараёнидаги усуллари нутқ устида ишлаш услублари, тил имкониятларидан фойдаланиш ва нотикликнинг талқиний ифода воситаларини моҳирона ишга сола олиши каби фазилатлари ҳозирги давр нотиклиги учун ҳам амалий ва назарий аҳамиятга эга.⁵

¹ Қараг: С.Иномхужаев. Уша асар. 79 – бет.

² С.Иномхужаев. Уша асар. 81 – бет.

³ С.Иномхужаев. Уша асар. 82 – бет.

⁴ С.Иномхужаев. Уша асар. 83 – бет.

⁵ Қараг. С.Иномхужаев. Уша асар. 91 – бет.

Эсхин (эрамиздан аввалги 390 - йилда туғилган). Эсхин камбағал оиладан булгани туфайли нотиклик санъати асосларини махсус мактабларда эмас, мустақил ўрганишга мажбур бўлган.

Эсхин логографиядан дарс олмаганлиги учун унинг нутқ текстлари, тили композицион жаҳатдан унча аҳамият касб этмади. Аммо Эсхиннинг нотиклик фаолиятида талаффузининг бурролиги, театр декламациясига усталиги алоҳида урин тутади. У ўзининг юксак савияли, таъсирчан декламацияси билан тингловчилар қалбини ром этган ва шунинг учун ҳам бўлса керак, «Аттикалик унта нотик қонуни» га киритилган.¹

Гиперид (эрамиздан олдинги 389 - йилда). Гиперид ўрта ҳол оилада туғилган. Гиперид Демосфеннинг замондоши бўлиб, айрим тарихчилар нотиклик борасида уни Демосфендан ҳам юқори қўядилар.

Гиперид нотикликни Исократдан, фалсафани Платондан ўрганган. Ўз даврида Афина давлатининг йирик сиёсий арбоби ва нотиғи бўлиб танилган.

Гиперид нотик сифатида жуда соддаликка ва аниқликка интилган.²

Динарх (эрамиздан олдинги 361-360- йилларда туғилган). Динарх Афина нотиклик санъати тушқунлик сари юз тутган даврнинг намоёндаларидан биридир.

Динарх фалсафа буйича Аристотельдан, нотиклик ва юриспруденциядан эса Феофрастдан таҳсил олган. Амалда эса нотикликда Лисий, Гиперид ва Демосфенга эргашди.³

Қуйидаги Рим нотиклик санъатининг намоёндалари тўғрисида адабиётлардан фойдаланган ҳолда маълумот топинг

Рим нотиклик санъати Юнон нотиклик санъатининг давоми сифатида юзага келган. Римдаги иқтисодий ва сиёсий ўсишнинг характери нотиклик санъатининг янги типини яратди.

Римлик нотиклардан бири эрамиздан илгари III-II асрларда яшаб ўтган давлат арбобларидан *Марк Партиус Като* ёки *Катон*дир. Катон нотик сифатида нутқ санъати назарияси ва

¹ Қаранг. С.Иномсужаев. Уша асар. 91-92 - бетлар.

² Қаранг. С.Иномсужаев. Уша асар. 92 - бет.

³ Қаранг. С.Иномсужаев. Уша асар. 94 - бет.

амалиёти масалалари билан махсус шугуланган. Лекин унинг нутқларидан жуда кам қисми бизгача етиб келган.

Катон ўз нутқида қарама-қарши қўйиш усулини жуда ўринли қўлайди. Унинг нутқида далиллар кучлилигидан ҳеч ким қарши гапира олмасди. Шу билан бирга нутқнинг жонлилиги, масалани қисқача баён қила билиш, қўйилган масалани ёрқин кўрсата билиш учун нутқига нафосат бағишларди.¹

Катон нотиқ сифатида шу қадар кучли маҳорат эгаси эдики, бу борада унга Цицерон ҳам тан бериб ёзади. «Ҳаммасини янада чиройлироқ, янада нафисроқ қилиб айтиш мумкин, аммо ҳеч нарсани ундан кучлироқ ва жонлироқ қилиб айтиш

мумкин эмас». Темперамент билан сўзлаш борасида Цицерон деярли ҳеч кимга шу қадар юксак баҳо бермайди.

Ака-ука Гракхлар. Ака - ука Гракхлар эраמידан олдинги II асрда яшаб ўтишган. Акаси Тиберий ва укаси Кай Гракхларнинг нотиқлик истеъдоди уларнинг гоёвий-ижтимоий қарашлари заминида очилди ва шухрат қозонди. Улкан давлат арбоблари бўлган ака - ука Гракхлар Италияда ер реформаси учун кураш олиб бордилар.

Хуллас, ака - ука Гракхлар жаҳон нотиқлик санъати тарихида уларининг ёрқин дунёқарашига, аниқ идеал ва мустақил ифода услубига эга бўлган сиймолардир. Шунинг учун ҳам улар асрлар оша жаҳон нотиқлик маданиятининг курки бўлиб келяпти.²

Марк Антоний (эраמידан олдинги 143-87 йиллар). Рим нотиқлик санъатининг йирик намоёндаси, давлат арбоби Цицерон ўзининг «Нотиқ ҳақида» номли рисоласида Марк Антонийни ўзи билан тенг кўрган.

Марк Антоний давлат консули ва цензорлик мартабаларида ишлаб, асосан, халқ мажлислари ва сенатда сўзларди. Нотиқ сифатида характерли хусусияти шундаки, у купинча аввалдан тайёрланмасдан, экспромт – бадиҳа тарзида нутқ сўзларди.³

Цицерон. Марк Туллий Цицерон эраמידан олдинги 106 йилнинг 3-январида Лация деган кичик шаҳарга қарашли

¹ Қаранг. Б.Уринбоев, А.Солиев. Ушш асар. 21 - бет.

² С.Иномжўев. Ушш асар. 99 - бет.

³ С.Иномжўев. Ушш асар. 101 - бет.

Арпина деган жойда туғилган. У, асосан, суд нотиқлигида шухрат қозонган сўз санъаткорларидан биридир. Цицерон эрамиздан олдинги 63-йилда олий лавозимга – консулликка сайланади. Цицерон эрамиздан олдинги 43-йилда 6-декабрдан 7-декабрга ўтар кечаси Антоний кишилари томонидан ўлдирилади. Тарихий маълумотларга кўра Цицерондан 150 та нутқ, қолган булиб шундан 58 таси бизгача етиб келган.

Булар:

1. Фалсафа мавзуларида ёзилган 12 та асар.
2. Нотиқлик тарихи ва назариясига оид 7 та рисола.
3. Жами 800 тача мактуб

Цицероннинг ҳаёти, ижоди, фалсафий ва адабий қарашлари, нотиқлик маҳорати ва бу соҳадаги таълимоти ҳозирги кунда ҳам амалий ва назарий аҳамиятга моликдир.¹

Цицерон ва Демосфен қадимги нотиқларнинг энг буюклари эди. Демосфен кўпроқ узининг сиёсий нотиқлиги билан шухрат топган бўлса, Цицерон суд нотиқлиги билан танилди. Албатта, Цицерон нутқлари сиёсий жиҳатдан ҳам kuchли эди.²

Марк Фабий Квинтилиан. Рим нотиқлик санъатининг буюк назариётчиларидан бири Квинтилиандир (35 йилда туғилиб, 96 йилда вафот этган). Унинг «Нотиқ билими ҳақида» номли асари мавжуддир. Квинтилиан Цицерон ва бошқа Рим нотиқлари фикрига қўшилган ҳолда ҳамма нотиқ биринчи навбатда билимли бўлиши лозимлигини айтади. Шу билан бирга Квинтилиан ахлоқ принципларини олға суради. У нотиқ ахлоқли, олижаноб бўлиши лозим, бусиз ҳеч қачон ҳақиқий нотиқ даражасига кўтарила олмайди, деб билади.³

Тошшириқ

Гомернинг «Илида» ва «Одиссея» дostonларидан нотиқлик санъати тасвирланган асар қаҳрамонларининг нутқларидан намуна ёзинг.

¹ Қаранг: С.Иномхужаев. Уша асар. 104-106 – бетлар.

² Қаранг: Б.Урлябов, А.Солиев. Уша асар. 22 – бет.

³ Қаранг: Б.Урлябов, А.Солиев. Уша асар. 24 – бет.

Адабиётлар.

1. С.Иномхужаев Нотиқлик санъати асослари. Т. 1982.
2. Б.Уринбоев, А.Солиев Нотиқлик маҳорати. Т. 1984.
3. А.Алимуҳамедов Антик адабиёт тарихи. Т. 1969.
4. Р.Қўнгулов, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т. 1992.
5. К.Назаров, С.Усмонов, Қ.Тоҳиров Юристининг нутқ маданияти. Т. 2003.

Шарқ маданияти тарихида нотиқлик санъатининг ўрни.

С а в о л л а р

1. Ваъз нима? Воиз деб кимларга айтилади?
2. Шарқ нотиқлиги ҳақида нималар биласиз?
3. Гарб нотиқлиги билан Шарқ нотиқлигининг қандай ўхшаш ва фарқли томонлари бор?
4. Шарқда нотиқлик ва нутқ маданияти масалалари билан шуғулланган олимлардан кимларни биласиз?
5. Нотиқлар қайси жиҳатлари билан воизлардан ажралиб туради?

Тошпириқлар

Қуйидаги буюк мутафаккирларнинг нотиқлик санъати ва нутқ маданияти масалаларига бағишланган асарлари ҳақида маълумот тошинг.

Абу Наср Форобий. Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ ибн Тпархон Форобий 872-873 - йилларда (260 ҳижрий йилида) Арис суви Сирдарёга қуйиладиган ердаги Фороб деган жойда туғилган. XIII - XIV аср тарихчиларининг гувоҳлик беришича Фороб Шошнинг (Тошкентнинг) пинмодроғида жойлашган. Шунингдек, манбаларда Фороб яқинидаги Суткант шаҳри ҳақида ҳам маълумотлар учрайди.¹

Абу Наср Форобий ҳам IX - X асрларда - иқтисодий ва сиёсий зиддиятлар кучайган бир даврда яшаб ижод этди. У

¹ М.М.Хайруллаев. Форобий. -Т. 1991. 3-бет.

илминг турли соҳаларини мукамал билган ва улар ҳақида мустақил фикрлар баён қилган буюк алломадир. Нутқ ва ақл тарбиясига оид илмлар тўғрисида Форобий қимматли фикрлар айтган.

Форобийнинг айтишича, мантиқ шундай бир санъатки, киши нотикликдан адашиб қоладиган бўлса, тўғри фикрлашга олиб келувчи ва ақл ёрдамида бирор хулоса чиқариладиган бўлса, хатоларнинг олдини оловчи нарсаларни ўз ичига олади. Унинг ақлга муносабати грамматика санъатининг тилга муносабати кабидир.¹

Абу Али ибн Сино (980-1037). Ҳурта аср Шарқининг буюк алломалари орасида машҳур табиб, файласуф, шоир Абу Али ибн Сино алоҳида урин тутати. Унинг турли соҳалар билан бирга таълим – тарбия, ахлоқ ва нутқ ҳақида ҳам фикрлари мавжудки, улар билан яқиндан танишиш нотиклик санъатини мукамал урганишга ёрдам беради. Яхши дўст қайси йўл билан ахлоқий камчиликларни тузатишда бошқаларга ёрдам бериши мумкинлиги масаласига ибн Сино алоҳида эътибор беради ва нотик қўйидагиларга амал қилиши лозим деб билади:

1. Насиҳат (Нутқ - Б.Ў ва А.С) қўпол оҳангда берилиши керак эмас.
2. Суҳбатдошнинг илм даражасини ҳисобга олиш зарур.
3. Насиҳатта (ваъзхонликка) кўп берилмаслик керак, уни уртоқлик суҳбати тарзида олиб бориш керак.
4. Насиҳатни мулоғим оҳангда, ёлғиз олиб бориш керак.
5. Агар таъна қилмоқчи бўлсанг, бошқалар камчилиги билан қиёслаб таъна қил.
6. Агар ўз эътиқодингни айтмоқчи бўлсанг, фақат бир фактга таянма, балки кўп масалалар билан исботла, суҳбатдошингни буни юрагига яқин олишга, шу

¹ Қаранг: Б.Уринбоев, А.Соляев. Уша асар. 25 – бет.

нарса ҳақида ўйлашга ва ҳақиқатни излашга ишонтир.

7. Агар суҳбатдошинг сенинг гапларингга эътибор билан қулоқ солаётган бўлса, суҳбатни охиригача давом эттир ва ҳеч нимани сир сақлама, лекин унинг эътиборсизлигини сезсанг, гапни бошқа мавзуга бур.¹

Унсурулмаолий Кайковус. Унсурулмаолий Кайковус Каспий денгизининг жанубий қирғоғида яшаган Гилон қабиласидандир. У 412 – ҳижрий, 1021-1022 – милодий йилида майда феодал оиласида тугилди. «Қобуснома»ни 475-ҳижрий, 1082-1083 милодий йилида яратди. Бу ҳақда Кайковус асарида: «Сана 475 да бошладим» – деб маълумот беради. Бу даврда Кайковус 63 ёшда бўлиб, анчагина кексайиб қолган эди, у ўлига: «Писарам, ман пир шудам» – деб ўзининг қариганлигидан маълумот беради ва ўз асари «Қобуснома»ни ўлига бағишлайди.

«Қобуснома» 44 бобдан иборат бўлиб, булардан тўрт боби диний характердадир, қолган 40 боби ҳаётини воқеаларни ифода этади.

Кайковус ўз асарида ёшларнинг хулқ – атворига алоҳида эътибор берди. Уларга инсонпарвар бўлишни, халққа ширин муомала қилишни таъкидлади. Шунингдек, дўст ва душманга қандай муносабатда бўлиш каби масалаларни ҳам асарида ёритди.²

Абу Райҳон Беруний. Дунё маданияти ва маънавияти тараққиётига улкан ҳисса қўшган, фан тарихида жуда катта из қолдирган қомусий олимларимиздан яна бири Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал Берунийдир. Абу Райҳон Беруний, У.И.Каримовнинг таъкидлашича, милодий 973 – йилнинг 4 – сентябрида (ҳижрий 362-йил зулҳижжа ойининг 2 – кунда) Хоразмнинг қадимий пойтахти Қиятда таваллуд топди. 1009-1017 – йилларда Хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун ибн Маъмун саройида хизмат қилиб, катта обрў – эътибор қозонган. 1017 йилда Маҳмуд Газнавий Хоразмни босиб олгандан сунг Хоразмдаги бир қанча олимлар қатори Беруний ҳам Газнага йўл олишга мажбур бўлди ва умрининг охирига қадар шу ерда ижод қилди.

¹ Қаранг: Б.Уринбоев, А.Солиев. Уша асар. 27 – бет.

² Қаранг: Кайковус Қобуснома. 11, 21 – бетлар.

У ўз давридаги барча фан соҳалари бўйича қалам тебратиб, 150 дан ортиқ асар қолдирди. Бизгача етиб келган асарлари орасида «Хронология», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Минералогия», «Масъуд қонуни» ҳамда «Сайдана» номи билан машҳур бўлган «Китоб ас-сайдана фи-т-тибб» асарлари тадқиқотчилар томонидан махсус ўрганилди ва араб, рус, инглиз, немис ва бошқа тилларга таржима қилиниб, нашр этилди.¹

Маҳмуд Қошғарий. Тилшунослик тарихида Маҳмуд Қошғарий салмоқли ўрин эгаллайди. У тилшуносликнинг жуда кўп соҳалари бўйича қалам тебратди. Қиёсий – тарихий тилшуносликнинг отаси, фонетист – фонолог, лексиколог, лексикограф, туркий тиллар сарф ва наҳв илмининг асосчиси саналади.

С.Муталибов таъкидлаганидек, Маҳмуд Қошғарий яратган «Девону лугатит турк» асари фақат ўша давр учунгина катта воқеа бўлиб қолмай, бутунги туркология фани учун ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда. У ҳақда равишда туркология фанининг асосчиси ҳисобланади.²

Маҳмуд Қошғарийнинг ҳаёти ҳақида жуда оз маълумотга эгамиз. Унинг тўлиқ исми Маҳмуд Ибн-ул Ҳусайн Ибн Муҳаммад-ал-Қошғарийдир. Маҳмуд Қошғарийнинг туғилган йили аниқ эмас. Лекин «Девон»нинг охирида бу «китоб умрини охирига етказганини» қуйидаги мисраларда баён қилади:

«Кучанди билагим, егуди тилагим,
Тилинди билагим, теграб ангар жартилур».

Лугат ёзилганда муаллифнинг кексайиб қолганлигини ҳисобга олсак, у XI аср бошларида туғилган деб ҳисоблаш мумкин.³

Маҳмуд Қошғарийнинг туркий тилларга бағишланган иккита асар ёзганлиги маълум. Улардан бири «Жавоҳирун наҳв фил лугатит турк» («Туркий тилларнинг (синтаксиси) жавоҳирлари» деб, иккинчиси эса «Девону лугатит турк» («Туркий сўзлар тўплами») деб аталади.

Унинг семасиология соҳасидаги фикрлари ҳам жуда қимматли. У сўзларнинг маъноларини изоҳлабгина қолмай, маъно ўзгаришлари юзасидан ҳам нозик кузатишлар олиб борганлиги маълум. Маънонинг кенгайиши, тораёиши ва

¹ А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Т. 2002. 13-14 бет.

² Қаранг. А.Нурмонов. Ўша асар, 26-28 – бетлар.

³ Қаранг. А.Нурмонов. Ўша асар. 26-28 бетлар.

маъно кўчиш усуллари билан бирга сўзлардаги омонимия ва синонимия ҳодисалари ҳам асарда тилга олинади.

Маҳмуд Қошғарийнинг бошқа тиллардан сўз олиш масаласидаги позицияси уни бизнинг давримизга яқинлаштиради. Чунки Маҳмуд Қошғарий турмушда ишлатиладиган асбоб ва бошқа нарсалар, кийимлар, овқатлар, дорилар номлари сифатида кирган чет сўзларни зарур ва фойдали деб ҳисоблаган, бундай сўзларни уз асарига киритган. Аммо она тилида мавжуд бўлган сўзлар ўрнида чет сўзлардан фойдаланишни зарарли деб ҳисоблаган. Масалан, ўғузларнинг қумгон сўзи ўрнида форсча офтоба сўзини ишлатишларини у танқид қилади.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону лутатит турк» асари тарихий диалектология учун, айниқса, қимматли материал ва фикрлар беради. Бу материаллар ўзбек халқ тилининг шаклланишини ёритиш учун жуда ҳам муҳимдир.¹

«Девону лутатит турк»нинг адабий қиммати ҳам бениҳоя каттадир. Унда уч юзга яқин шеърий парча ва кўплаб мақол ҳамда ҳикматли сўзлар бўлиб, шоир бундай шеърий парчаларга қисқа-қисқа шарҳлар беради, халқ мақолларининг моҳиятини ёритиб, уларнинг ишлатилиш ўрнини ҳам кўрсатади.

Ардам боши тил² – адаб ва фазилатнинг боши тил, деб таъкидлайди.

Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Унинг тулиқ исми Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад (баъзи манбаларда Аҳмад) бўлиб, у ҳижрий 467 сана ражаб ойининг йигирма еттинчисида чоршанба куни (милодий ҳисобда 1075 - йилнинг 19 - мартида) Хоразмнинг катта қишлоқларидан бири Замахшарда таваллуд топган ва шу боисдан ҳам аз Замахшарий тахаллусини олган.³

Аз-Замахшарийнинг отаси унчалик бадавлат эмасди. Лекин уз даврининг саводли, анча тақводор, диёнатли кишиси бўлган, аксар вақтини Қуръони карим тиловати ва тоат – ибодат билан ўтказиб, Замахшардаги бир масжидда имомлик ҳам қилган. У хулқ – атвори яхили, ширинсухан ва гоятда мурувватли киши бўлиб, бу фазилати билан эл орасида катта обрў – эътибор

¹ С.Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т. 1972. 50-52 бетлар.

² Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. -Т. 1976. 107 – бет.

³ Абу-л-Қосим Маҳмуд аз Замахшарий. Нозик иборалар, -Г. 1992. 4-бет.

тошган. Аз - Замахшарийнинг онаси ҳам гоятда тақводор ва диндор аёллардан ҳисобланган.¹

Аз-Замахшарий дастлабки билимини она юрти Замахшарда ўз даврининг ўқимишли кишиларидан саналган отасидан олади. Унинг шахсий ҳаётига доир маълумотлардан яна шу нарса маълумки, унинг бир оёғи бўлмай, ёғоч оёқда юрган. Манбаларда чўлоқлигининг сабаблари ҳақида ҳам турли - туман ривоятлар келтирилади. Тарихчилардан баъзилари, қаҳратон қишда совуқ олганлигидан, деб ёзса, айримлари, болалигида отдан йиқилган дейди, яна бошқаси ёшлигида бир ножўя иш қилиб қўйганлиги учун онасининг қарғишига учраган, деб ёзади.²

Аmmo ёшлигидан илмга ҳавасманд Маҳмуд олдинига Хоразмда - мадрасада, кейинчалик Бухорода ҳамда донги кетган мадрасаларда таҳсил олади.

Замахшарий даврининг буюк олими даражасига кўтарилди. У тилшунослик, адабиёт, жүгрофия, тафсир, ҳадис, фикҳ ва илми алқироатга оид эликдан ортиқ асарлар яратди. Уларнинг кўпи бизгача етиб келган.

Замахшарий ҳикматларидан намуналар:

— Агар тилингни ортиқча сўзлашига эга бўла олмасанг, унда тизгининг жоловини шайтонга топширган бўласан.

— Мен рўзадорман дейсан-у, ammo ўзинг бўлса биродаринг гуштини ейсан, (гийбатлар ва хўрликлардан сўзлайсан).

— Тилингда чиққан садақа (яъни паңду насиҳатинг ва мавъизаю ҳасананг) баъзан қўлингдан (мол-дунёнгдан) чиққан садақангдан кўра хайрлироқдир.

— Кўп сўз-иборалар борки, одамларга улар фасоҳатли кўринса-да, Аллоҳ наздида улар номақбулдир - сўзловчини ҳам, эшитувчини ҳам мулзам қилур.

— Кўп ортиқча сўзлашув эшитувчини ранжитар.

— Биждон азобию таънадан тўғри бўлмаган одамни (кимсани) таълим-тарбия ва қийнаш ҳам тўғрилаши амримаҳол.

¹ Қаранг: Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Ўша асар. 5 - бет.

² Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Ўша асар. 6-бет.

— Тилию дили тўғри ва ҳақғуй булган одамнинг хатою нуқсони кам бўлур.

Ўз ваъдасида турмаганда турли-туман ва ж карсонлар кўрсатувчи кимса ҳеч қачон мард ва ҳимматли инсон бўлолмайди.

— Алдамчилик ва ҳийлакорлик билан машҳур булган бурсақ деган йиртқич хайвондан ҳам кура баъзи Бани одамлар кунроқ алдамчиروқдир.

— Тоғ теласидаги қояларни кўчириш миннат эшитиш юкларига нисбатан энгилроқдир.

— Бирор масалада фикр – мулоҳаза қила бошлаганинда ҳеч бир ошиқма, ҳар томонлама уйлаб, обдон фикрлаб иш тутгин.

— Сидқидил ва сахий кимсанинг қалбидан бошқа нарсани сирларнинг сандиги қилма, яъни ҳар бир учраган кимсани сирдош этмагин.

— Эй бутам, тилингни ёмон сўзлардан сақла.

— Кимки бахт – иқболли, солиҳ кишиларнинг этагига ёпишса, у албатта муроду мақсадига эришиб, хайру барака топар.¹

Юсуф Хос Ҳожиб. Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг атоқли шоири, донишманди ва давлат арбобидир. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот берувчи ягона манба унинг «Қутадғу билиг» («Саодатга йўлловчи билим») достонидир. Бу достон ҳижрий йил ҳисоби билан 462- (милодий 1069-70) йилда ёзилган. Муаллиф достоннинг муқаддимасида ёши эликдан ошганини таъкидлайди. Шунга қараб Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг 20 – йиллари арафасида тугилган, деб айта оламиз. Юсуф Хос Ҳожибнинг ватани – Баласоғун (Куз ўрда) XI-XII асрларнинг йирик савдо-сотиқ ҳамда маданий марказларидан бири эди. Бу шаҳар икки марта қорахонийларнинг пойтахти ҳам булган эди.²

¹ Абу-л Қосим аз-Замаҳшарий. Уша асар. 48-77-етлар.

² Баласоғуннинг вайроналари Қирғизистоннинг Тўхмоқ шаҳри яқинида булган қадимги Оқбешин шаҳри урнида ҳозир ҳам бор. Н.Маллаев. «Ўзбек адабиёти тарихи». -Т. 1976. 111-бет.

«Қутадағу билиг»нинг уч қулёзма нусхаси маълум. Бу нусхалар «Вена» (ёки «Ҳирот»), «Қоҳира» ва «Наманган» нусхалари деб юритилади. Биринчи нусхаси XIX асрнинг 20 йилларида Истамбулда топилди. – Ҳирот нусхаси. Иккинчи қулёзма нусхаси 1896 йилда Қоҳирада топилди. – Қоҳира нусхаси, 1913 йилда Наманганда топилди – Наманган нусхаси.¹

«Қутадағу билиг» жами Наманган нусхасида 6500 байтга 13000 мисрага яқин бўлиб, у 73 фасл-бобга бўлинган. Ун бир боби дostonнинг муқаддимаси бўлиб, асосий қисми 12-бобдан, Кунтуғди деган ҳукмдорнинг таърифи билан бошланади.² «Қутадағу билиг» ахлоқий - таълимий асардир. Унинг ахлоқ ва одоб масалаларига бағишланган махсус бобларигина эмас, балки ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган махсус бобларида ҳам Юсуф Хос Ҳожиб ўз ахлоқий - таълимий қарашларини ифодалайди. Халқнинг турли табақаларига ўғит беради, уларга панд-насихат қилади. Унинг ахлоқий - таълимий фикрлари жиддий аҳамиятга эга бўлиб, маданият ва маърифатни равнақ топтиришга, олижаноб инсоний хислатларни тарғиб қилишга қаратилган.

«Қутадағу билиг» дидактик дostonи ахлоқ ва одобга доир қимматли панд - насихатларни ўз ичига олади. Дoston тил одоби, севги ва садоқат, ростгўйлик ва ҳалоллик каби масалалар ҳақида ҳикматли сўзлар сўзлайди, майхўрлик ва мутакаббирликни танқид қилади, кишининг юриш - туриши, ўзини тутиши ҳақида ўғит беради. Булар дostonнинг бутун мазмуни ва моҳиятига сингдирилади

«Қутадағу билиг»нинг бир неча боби бевосита ахлоқ ва одоб масалаларига бағишланган. Шундай боблардан бири «Тил ардами» («Тил одоби») деб аталган 7-боб бўлиб, унда шоир ўқиш ва билим олишда тилнинг аҳамияти, қисқа ва мазмунли сўзлаш, тилга ортиқча эрк бермаслик ва бошқалар ҳақида ибратли ўғитлар беради:

Уқушқа билигқа бу тилмачи тил,
Ярутгачи арни йўриқ тилни бил.
Кишиг тил огирлар булур қут киши,
Кишиг тил ужузлар ярир ар баши.
Тил асрлан турур, кўр эшиқда ятур,
Ая авлут орсиқ бошингни ятур.
Тилин эмгамиш эр науқ тер эшит,

¹ Н.Маллаев. Ўша асар, 11-бет.

² Н.Маллаев. Ўша асар, 116 - бет.

Бу сўз ишка тутгил ўзунга иш эт.
 Мани эмгатур тил эзи ўг талим,
 Бошим касмасуни касайин тилим.
 Сўзунгни кўдазгил бошинг бормасун,
 Тилингни кўдазгил тишинг синмасун...
 Эсанлик тиласа санинг бу ўзунг,
 Тилингда чиқарма яроғсиз сўзунг.
 Билиб сўзласа сўз билитка сонур,
 Билигсиз сўзи ўз бошини еюр.
 Угуш сўзда ортуқ осиг кўрмадим,
 Яна сўзламишида осиг булмадим.
 Угуш сўзлама сўз бирар сўзла оз,
 Туман сўз тугуни бу бир сўзда ёз.
 Санга сўзладим ман сўзум, эй ўгул,
 Санга барди бу паңд ўзум, эй ўгул...¹
 Уқувга, билимга тилмоч – бу тил,
 Кишини рўшноликка чиқарган равон тил деб билгин.
 Кишини тил эъзозлайди, киши у туфайли бахтга
 эришади,
 Кишини тил қадрсиз қилади, эр бошини ёради.
 Тил ҳовлида (яъни қафасда) ётган арслон кабидир,
 Эй, қафасдаги (маккор) ваҳший бөшингни ейди.
 Тили туфайли озор топган киши нима дейди, эшит,
 Бу сўзга амал қилгин, ўз фойданга ишлат:
 Тил мени жуда кўп кулфатларга солади,
 (У) бошимни кесмасин, (мен) тилимни кесайин.
 Сўзингга эҳтиёт бул, бошинг кетмасин,
 Тилингда эҳтиёт бул, тишинг синмасин...
 Сенинг ўзинг эсонлик тиласанг,
 Тилингда яроғсиз сўзингни чиқарма.
 Билиб сўзласа, сўз донолик саналади,
 Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди.
 Кўп сўзда ортиқ фойда кўрмадим,
 Яна (кўп) сўзлашдан наф топмадим.
 Сўзни кўп сўзлама, бир оз озроқ сўзла.

Туман минг сўз тугуни (жумбоғи)ни шу бир сўзда еч.

Мен сўзимни сенга сўзладим, эй ўгил,

Бу паңдни ўзим сенга бердим, эй ўгил.

Юсуф Хос Ҳожиб шоир сифатида бадий сўзинг қиммати ва таъсир кучини алоҳида таъкидлайди, ўз сўзини кўп

¹ Н.Маллаев. Ўша асар, 128-бет.

ўринда «шоир тилидан» (донишмандлар тилидан) сўзлайди ва яхши сўзни ҳар қандай олтин-кумушдан ҳам ортиқроқ билади:

Кумуш қолса олтин манинг санга,
Они тутмағил сан бу, сўзга тенг-а:
Кумуш ишка тутса тутар олқинур,
Сўзим ишга тутса кумуш қизгонур.

Мендан сенга кумуш, олтин қолса,
У (лар)ни сен бу сўзга тенг тутмагин.
Кумушни ишга солсанг тугайди, олқинади,
Сўзимни ишга тутсанг, (сен учун) кумуш қозонади.¹

Аҳмад Югнакий. Аҳмад Югнакий истеъдодли шоир ва донишманд мураббийдир. Ундан сақланиб қолган ягона адабий мерос «Ҳибатул – ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони»), бадий сўз санъати ва адабий тилнинг жуда қимматли ҳамда нодир ёдгорлигидир.²

Адиб Аҳмад Югнакийнинг шахсий ҳаёти ва тугилиб ўсган ери ҳақида маълумотлар кам. Айрим манбаларда адибнинг ҳаёти ҳақида берилган маълумотлар тўлиқ эмас.

«Ҳибатул – ҳақойиқ»нинг ким томонидан ёзилгани, муаллифнинг исми, отасининг исми, унинг қаерда яшагани, бошқа адибларга нисбатан тутган мавқеи, жисмоний заифлиги ҳақида асарда қисқача маълумотлар мавжуд:

Адиб Аҳмад отим, адаб, панд сўзим,
Сўзум мунда қолур, борур бу ўзум.

Отим – адиб Аҳмад, сўзим-панд-насиҳат, адаб беришдан иборат, сўзим эса бу дунёда қолиб, ўзим у дунёга кетаман.³

Шоирнинг отаси Маҳмуд Югнакий эканлигини шахсан ўзи айтиб ўтиши Аҳмад Югнакий чиндан ҳам Югнак деган шаҳарда тугилиб ўсганлиги ва у ерда ижод этганлигига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Бундан ташқари Алишер Навоий «Насойимул – муҳаббат» деган асарида адиб Аҳмад Югнакий ҳақида маълумот беради.

¹ Н.Маллаев. Ўша асар. 128-129 - бетлар

² Н.Маллаев. Ўша асар. 138-бет.

³ Н.Маллаев. Ўша асар. 139-бет.

«Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг 1480 йилда кучирилган нусхаси 235 байт, 11 бобдан ташкил тошган.¹ (Асар нусхалари ҳақида турлича маълумотлар бор).²

Асарнинг бешинчи боби (40-62 – байтлар) билим мақтови ва жоҳилликнинг зарарига, олтинчи боби (63-86-байтлар) тил одобига бағишланган.

«Ҳибатул – ҳақойиқ» дидактик дoston бўлиб, ахлоқ- одоб масалалари ундаги кўпчилик бобларнинг тематик асосини ташкил этади. Шоир тил одоби, сахийлик, бахиллик, камгарлик, эзгулик ва бошқалар ҳақида худди Юсуф Хос Ҳожиб каби замонасининг пешқадам мураббийси сифатида фикр юритиб, кишиларга ўтти беради.

Рост, соғлом ва мазмуни сўзлашни, керак бўлганда, сир сақлай олишни мақтаб, лақмалик, ёлгон сўзлаш ва сергапликни қоралаган шоир тилни тийиш одобининг боши дейди:

Эшитгил, биликлик наку теб аюр:
Адаблар баши тил кутазмак турур.
Тилинг бакта тутгил, тишинг синмасун,
Қоли чиқса бакта тишингни сиюр.
Сонинг сузлаган эр сўзи сўз соғи;
Ўкуш янгишаган тил эй олмас ёғи.
Сўзунг бушлуг эсма йига тут тилинг,
Етар бошқа бир кун бу тил бушлуги.
Хирадликму, булур тили буш киши?
Тилим бошни еди бу тил, сўз бўши...
Ики ненг бирикса бир ерда қоли,
Буканди ул эрга мурувват йули:
Бир ул янгишир эрса кераксиз сўзин,
Икинч ялгон эрса ул эрнинг тили...

(Эшитгил, олимлар нима деб айтулар: адабларнинг боши тил сақлашдир. Тилингни тий, токи тишингни синдирмасин, агар тилингни тиймасанг, тишинг синади. Эр киши эҳтиёт билан соғлом сўзлайди, кўп гапирган лақма тил аёвсиз душмандир. Бекор сўз сўзлашдан сақлан, тилининг бўшлиғи бир куни бошга етади. Тили буш одам ақли булармиди? Бу тилининг бўшлиғи киши бошини ейди... Агар кишида икки нарса бирикса: у ўринсиз сўзлар билан лақмалик қилса,

¹ Қаранг: Н.Маллаев. Уша асар, 140-бет.

² Қаранг: Аҳмад Югвакий Ҳиботул - ҳақойиқ, Т. 1971. 10-11 бетлар.

иккинчидан, унинг сўзлари ёлгон бўлса, у киши учун мурувват йўллари бекилади...)¹

Шоир кишиларни бировни аччиқ ва ёмон сўзлар билан ранжитмасликка чақириб, тилнинг яраси битмас ярадир дейди:

Ўчуктурма эрни тилин, бил, бу тил
Башақтурса, бутмас, бутар уқ боши.

(Тилинг билан уч ҳиссини қўзгама, бил, уқ яраси битиб кетади-ю, лекин тил яраси битмайди).

Шоир дostonнинг туртинчи бобида сахийлик ва бахиллик ҳақида сўзлаб, ҳиммат ва сахийликни бахиллик ва зиқналикка қарама - қарши қўяди, бу масалаларга доир пандомиз мулоҳазаларини қисман бўлса - да, бошқа бобларга ҳам сингдиради, бадий тил воситаларидан, хусусан, ўхшатишлардан ва халқ мақоллари ҳамда таъбирларидан фойдаланади.

Ахи арни ўттил ўтар эрса сан,
Бахилга қатиг ё ўқун кизлагил.

(Мақтамоқчи бўлсанг, сахийларни мақта, бахилларга ўқ-ёйни тўғрила).²

Алишер Навоий.

Алишер Навоий 1441 - йил 9 - февралда Ҳирот шаҳрида туғилди.

Шарқ маданиятининг салмоқли зарварақларини ташкил этувчи нотижлик санъати тарихига оид талайгина манбалар бор бўлса-да, улардан ҳеч бири Алишер Навоий қолдирган мерос каби қимматли ва бой эмас.

Навоий ўз даврининг буюк мутафаккири, сўз устаси бўлиш билан бирга, кишиларга яхши сўз билан таъсир эта билиш санъатини жуда қадрловчи, улуғловчи, бундай санъат усталарига эътибор қилиб, эҳтиром кўрсатувчи бир шахс эди.

«Ҳақ йўлида ким санга бир харф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юс ганж ила», —

¹ Қаранг: Аҳмад Югнакий. Уша асар. 10 - 11-бетлар.

² Н.М.Маллаев. Уша асар. 143-бет.

деб ҳар бир кишини билимли бўлиб етишишига сабабчи бўлган устозини эъзозлашга даъват этган. Навоий омма ўртасида яхши нутқнинг таъсири ва тарбиясини ҳам чуқур ҳис этади. Навоий нотиқликдаги яхши ва ёмон томонларни кўра билиш ва уларни фарқлай олишга чақиради. Навоий нотиқлик санъатининг буюк қудратига алоҳида эътибор беради. У «Маҳбуб ул - қулуб» номли фалсафий асарининг 24-фаслини «Насиҳат аҳли ва воизлар зикрида» деб айтади. Бунда воизлик санъатига, ваъзга, воизга ўз муносабатини билдиради. Навоийнинг фикрича, воиз қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши лозим:

1. Воизнинг сўзлари таъсирчан ва фойдали бўлмоғи лозим. Воиз керакки «қолаллоҳ» сўз айтса.
2. Нутқ тинглаовчи учун янгилик билимлар ва ўзгаришлар хабарчиси бўлмоғи лозим. «Ваъз бир муршид ва огоҳ ишидур ва анинг насихатин қабул этган мақбул кишидур».
3. Нотиқнинг ўзи бирор соҳани эгаллаган бўлиши ва ундан сўнг ваъз орқали кишиларга таъсир этиши лозим.
4. Нотиқ олим ва билимдон ҳар нарсадан хабардор кишидур. «Воизким, бўлгай олим ва мутгақий-анинг насихатидин чиққан шақий».
5. Нотиқнинг сўзи билан иши бир бўлмоғи лозим. Акс ҳолда нутқнинг таъсири бўлмайди. «Улки буюриб ўзи қилмагай, ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмагай».

Алишер Навоий нотиқликда қисқалик ва равшанликни ёқтиради. Бу жиҳатдан унинг «Маҳбуб-ул қулуб» асаридаги 60 - танбеҳи ўринлидир. «Чин сўз муътабар, яхши сўз мухтасар. Кўп дегувчи мумил, муқаррар дегувчи лояъқил» (яъни: Чин сўз эътиборли, яхши сўз қисқа бўлади. Кўп сўзловчи зериктирувчи, қайта гапирадиган - ақлдан озган), - дейди. У тутуруқсиз гап билан кишиларнинг гашига тегувчиларни ақли паст, носоғлом кишилардир, деб баҳолайди. «Улким, димоғида ҳабт - сўзида йўқ рабт (кимнинг димоғида иллат бўлса, сўзида боғланиш йўқ).¹

¹ Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 31-бет.

Димоғи саҳиҳ - гуфтори фасиҳ (мия соғлом булса, гал-сўз ҳам ёқими ва хатосиз булур). Сўзи ҳисобсиз-ўзи ихтисобсиз (бошвоқсиз). Сўзида паришонлик, ўзида пушаймонлик».¹

Навоий воизлик санъатида ном қозонган-Хожа Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Риёзий, Мавлоно Хусайн Воиз Кошифий, Мавлоно Муин Воизлар ҳақида ўзининг «Мажолисун нафоис» номли тазкирасида фикр билдирган.

Хожа Муайяд Меҳнагий

Алишер Навоий қадрлаган воизлардан бири – Хожа Муайяд Меҳнагий машҳургина эмас, балки нотик, донишманд, юксак билим эгаси бўлган, мавжуд билимларни ўрганиб қолмасдан, уларни такомиллаштирган, тўлдирган. У мазорда шайхлик қилса – да, ўзини халққа жуда яқин тутган ва ўз билимини уларга беришга интилан: «ваъз мажолиси бағоят гарм ва пуршўр воқеъ булур эрди».²

Хужа Меҳнагий муваффақиятлари ва маҳоратининг калити билим доирасининг кенг, мазмунан чуқур эканлигида эди. Навоий ибораси билан айтсак, у «зоҳир улумин» бўлган, яъни ўша даврда аждодларимиз тўплаган билимларнинг деярли ҳаммасини пухта ўзлаштирган, бунинг устига уларни бойитган ҳам.

Меҳнагий ўз даврининг зўр суҳандонларидан бири, ҳокисор шайх бўлишига қарамай, беназир донишмандлиги, зўр воизлик заковати туфайли ҳатто тож-тахт, аркони давлат аъёнларини ҳам таъзим қилдира оладиган нотик эди.³

Мавлоно Риёзий

Алишер Навоийнинг ёзишича: «Ваъз айтиб, минбарда ўз ашъорин ўқур, йиғлаб ваҳди ҳол қилур». Кўринадики, Риёзий нутқ сўзлаганда, унинг таъсирчанлигини таъминлашда, ижрочиликни биринчи ўринга қўяди. Керак булганда, ўз нутқини кишилар қалбига яқин олиб, улар билан бирдамликни, қайғусига, изтиробига шерикликни билдириш мақсадида йиғлашгача бориб етадики, бу нутқ ижрочилигидаги улкан қобилиятдан далолат беради.

Мавлоно Риёзийнинг халққа яқинлигини, нутқининг таъсирчан ва эмоционалликни таъминлашда, унинг ижтимоий

¹ Б. Ўринов, А. Солиев. Ўша асар. 32-бет.

² Қарағ. Б. Уринов, А. Солиев. Ўша асар. 32-бет.

³ А. Ортиқов, А. Ортиқов. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. -Т.: 2002. 18-бет.

келиб чиқиши ва аҳволи ҳам муҳим роль ўйнаганлиги кузга ташланади. Риёзий аввал Зова вилоятида қози бўлади.¹

Хулоса шуки, бой илм соҳиби, ҳаёт – мамот учун аёвсиз кураш оловида тобланган ва воизлик санъатида шуҳрат қозонган Риёзий ўзининг дәрбадәр, хокисор қисмати билангина эмас, балки гоаявий эзгу амаллари, ижрочилик услублари, мураббийлик маҳорати билан ҳам замондошлари орасида яққол ажралиб турган. Тахаллусидан ҳам, сезилиб турибдики, у узлуксиз риёзот чеккан, аммо машаққатли меҳнати, мардонвор жасорати ва беназир воизлик маҳорати, маърифатпарварлиги туфайли узига мангу ҳайкал ўрнатиб кетган суҳандондир.²

Ҳусайн Воиз Кошифий

Ҳусайн Воиз Кошифий сабзаворлик булиб, тугилган йили номаълум. 1604-1605- йилларда вафот этган. Ҳусайн Воиз Кошифий воиз сифатида ўз даврида энг машҳур кишилардан бўлиши билан бирга ўз даврининг забардаст олими, астрономи, шоири ҳам эди. Эрон олими Саид Нафисий Кошифийнинг 40 та асари борлигини айтади. Навоийнинг эътироф қилишича, Ҳусайн Воизнинг «Оз фан бўлгайким, даҳли бўлмагай, хусусан, ваъз, ишпо (насрий шеър усулида ёзиладиган хат) ва нужумки (юлдузшунослик, астрономия), анинг ҳаққидур ва ҳар қайсисида мутааййин (кузга куринарли) ва машҳур ишлари бор...». Унинг нутқлари жушқин ва эҳтиросли бўлганлигидан кишиларни кўплаб жалб этар эди.

Ҳусайн Воиз нутқларининг таъсирчанлиги, жозибадорлиги ҳақида эслаб, унинг угли Фахриддин Али Сафий «Латойифут тавойиф» номли асарида шундай воқеани келтиради:

Кунларнинг бирида аҳли мажлисга Мавлоно Сайид-Ғиёсиддин деган машҳур сўз устаси кечикиб келган. Шу мажлисда Абдураҳмон Жомий ҳам бор экан. Сайид Ғиёсиддин кириб келиши билан Жомий ундан сўрабди:

— Нечук кечикдингиз, Мавлоно Ғиёсиддин?

— Мени маъзур тутинг, устод, – дебди Ғиёсиддин, – келаётган эдим, масжиди жомеъда Ҳусайн Воиз нутқ сўзлаётган экан, шунга маҳлиё булиб қолибман.

Кошифийнинг нутқлари ўзининг жозибадорлиги билан ҳар қандай кишини жалб қила олган. Айтишларича, унинг бундай сўз санъатидаги маҳоратини Алишер Навоий билан бирга

¹ Б.Уринбоев, А.Солнев. Уша асар. 32-бет.

² А.Ортиқов, А.Ортиқов. Уша асар. 19-бет.

Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам юксак баҳолаган ва улар ўз асарларини аҳоли ўртасида расмий ижро этиш лозим бўлган пайтларда, бу ишга Ҳусайн Воизни муносиб кўрганлар.

Ҳусайн Воиз Кашофийнинг нутқлари мазмундорлиги, таъсирчанлиги, ўзига жалб этиш қувватини мужассам этганлиги, унинг техникасини ўрганиш ҳозирги давр нотиклиги учун ҳам характерлидир.¹

Мавлоно Муин Воиз

Алишер Навоий давридаги машҳур нотиклардан бири. У ҳақда Навоий: «Ҳоло ўзи даги азим воиздурур ва муридлари кўп» - деб ёзади. Қуринадики, Муин Воиз нотикқина бўлиб қолмай, ўзининг нотиклик мактабига, шоғирдларига ҳам эга бўлган. Унинг нутқ, ижрочилик маҳоратини таҳлил этиб, Навоий: «Минбар устида девановор илк ташламоғи ва тахтани тепмоғи кўпдур ва ўзин «Муин девона» била таъбир қилур ва кўп балаңд ва паст сўзлар айтур. Чун жунунга муътариф, ҳар нав сўз айтса мазураур...» - деб ёзади.

Бундан англашиладики, Муин Воиз нутқининг ижрочилик томонига алоҳида эътибор қилган ва бутун ҳатти-ҳаракатларини, имо-ишораларини ишга сола билганки, гарчи у ўзини «Муин девона» деб эълон қилган бўлсада, унинг «девона сифат» гаплари халқ дилига яқин бўлганлигидан йиғилганларга манзур бўлган.

У ҳар қандай мансабдан воизликни аъло билган ва ўз акаси Мавлоно Низомиддин унга Ҳирот шаҳри қозилигини икки марта тавсия этса-да, уни рад этган. Шу туфайли, унинг акаси: «Муини мо қобияти бисъёр дошт, ни зинапояи чўбин ўро зоеъ сохт» (Муинимизнинг қобияти кўп эди, уни бу ёғоч зинапоя (минбар) ишдан чиқарди), деганлигини Навоий қайд этади.²

Воизлик санъати Ўрта Осиё халқларининг, хусусан, ўзбек миллатининг маънавияти тарихида зарҳал ҳарфлар билан ёзилишига арзигулик саҳифаларни бизга мерос қилиб қолдирган.

А д а б и ё т л а р

1. А.Ортиқов, А.Ортиқов. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. Т. 2002.
2. А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Т. 2002.

¹ Қаранг: Б.Ўриқбоев, А.Солиев. Уша асар. 1984. 34-бет.

² Қаранг: Б.Ўриқбоев, А.Солиев. Уша асар. 1984. 35-бет.

3. Аз - Замахшарий. Нозик иборалар. Т. 1992.
4. Аҳмад Югнакий. Ҳибатул - ҳақойиқ. Т. 1971.
5. Б.Уринбоев, А.Солиев. Нотиқлик маҳорати. Т. 1984.
6. М.М.Хайруллаев. Форобий. Т. 1991.
7. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т. 1976.
8. С.Иномхўжаев. Нотиқлик санъати асослари. Т. 1982.
9. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т. 1972.
10. Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т. 1993.
11. Р.Қунғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. Нутқ маданияти ва услубияти ва услубият асослари. Т. 1992.
12. У.Турсунов, Б.Уринбоев, А.Алиев Ўзбек адабий тили тарихи. Т. 1995.

Халқ оғзаки ижодида нутқ одоби масалалари.

С а в о л л а р

1. Ўзбек халқ оғзаки ижоди нима учун халқ қадриятларининг тарбиявий қисми ҳисобланади?
2. Мифлар нима?
3. Мақоллар ва маталлар ўртасидаги фарқ нимада?
4. Топишмоқлар бошқа жанрлардан қайси хусусиятлари билан фарқланади?
5. Афсоналар қандай хусусиятлари билан мифлардан фарқланади?
6. Латифа ва лофларнинг умумий хусусияти нимадан иборат?
7. Эртақлар бошқа жанрлардан қандай хусусиятлари билан фарқланади?
8. Халқ қўшиқларининг қандай кўринишлари бор?
9. Нима учун аския фақат ўзбек халқ оғзаки ижодига хос жанр ҳисобланади?
10. Достончилик анъаналари ҳақида нималар биласиз?

Т о п ш и р и қ л а р

1. Ўрта Осиёда яшайдиган халқларнинг ўтмиш ҳаёти билан боғлиқ мифлар ҳақида ёзинг.
2. «Халқ мақолларини биламан» мавзуда ижодий мусобақага тайёрланинг (ёзма тарзда, масалаларни изоҳланг).
3. Топишмоқлар айтиш ва уларни топиш бўйича мусобақага тайёрланинг (ёзма тарзда).

4. Мустақил равишда афсона ва ривоятлар ёзиб олинг ва таҳлил қилинг.
5. Афанди образи учрайдиган латифалардан ёзиб келинг.
6. «Эртакларда нутқ одоби масаласи» мавзусида ёзма иш ёзинг.
7. Аллалардан ёд олиш.
8. Аскияда нутқ маданияти мавзусида ёзма иш ёзинг.
9. Достонлардан парчалар ёдланг.
10. Маросим қўшиқларидан намуналар келтиринг (ёзинг).

Халқ оғзаки ижодидан намуналар (мажмуа).

М а қ о л л а р

1. Айтар сўзни айт,
Айтмас сўздан қайт.
2. Ҳақ сўзга ўлим йўқ.
3. Оз сўз – соз сўз.
4. Тилни билиш – дилни билиш.
5. Нотиқ маҳмадона бўлса, мажлисининг бурди кетар.
6. Тилдан қоқилишдан кўра, оёқдан қоқилиш афзал.
7. Гапнинг тагини гап очар.
8. Бефойда сўзни айтма, фойдали сўздан қайтма.
9. Яхши гап билан илон инидан чиқади.
10. Айтилган сўз отилган ўқ.
11. Севдирган ҳам тил, бездирган ҳам тил.
12. Гапни оз сўзла, ишни кўп кўзла.
13. Кўп билган оз сўзлар, оз бўлса ҳам соз сўзлар.
14. Қиличнинг заҳри кетса ҳам, сўзнинг заҳри кетмас.

15. Оталар сўзи – ақлнинг кўзи.

Т о п и ш м о қ л а р

1. Зарга сотилмас, зўрга топилмас. *(вақт)*
2. Отлари ҳар хил, ёшлари бир хил. *(ҳафта кунлари)*
3. Темир қўргон ичида Қизил тойчоқ уйнайди. *(Тил)*
4. Бир нафасда оламни кезар. *(фикр)*
5. Югургандан ўтади,
Бир вақтда етади,
Ўқ эмас, отилади,
Қуш эмас, учади *(фикр).*
6. Узоқнинг у ёгинда,
Яқиннинг бу ёгинда.
Кўринмас кўзга,
Тинч бермас бизга *(ҳаёъл).*
7. Асаддан ширин,
Заҳардан аччиқ *(сўз, гап).*
8. Бировни сўйдирар,
Бировни кўйдирар *(сўз, гап)*
9. Оғзимни очдим, учди кетди,
Самарқанду Бухор бориб етди *(сўз, гап).*
10. Оғиздан чиққанча меники,
Оғиздан чиққани элики *(сўз, гап).*
11. Ўт эмас, кўйдирар,
Пичоқ эмас, сўйдирар *(ёлгон сўз).*
12. Ким суялди,
Ўша уялди *(ёлгон сўз).*

13. Тинмас битта
Тинглар мингта *(радио).*
14. Катта қуги, кўзи бор,
Куп томоша, сўзи бор *(телевизор).*
15. Асал эмас, ёқади
Ари эмас, чақади *(гап, сўз).*
16. Жўшиб куйлар акаси
Рақсга тушар укаси *(шамол, ўсимлик).*

Ҳазил сўроқлар ва сўз ўйини.

1. Нима ҳамма тилда ҳам гапиради? *(акс садо).*
2. Одамзодда нима куп? *(умид, режа).*
3. Дунёда нима чаққон? *(фикр).*
4. Дунёда нима югурик? *(фикр).*
5. Дунёда нима қиммат? *(ростлик).*
6. Дунёда нима кўринмайди? *(севги).*
7. Юмуқ кўз билан нимани кўриш мумкин? *(туш).*
8. Қайси жойда осмон паст бўлади? *(сувда).*
9. Денгиз остида қандай тош бўлмайди? *(қуруқ тош).*
10. Дунёда бир нарса борки, у бўлмаса ҳеч ким бир –
бирини танимайди, у нима? *(исм)*
11. Юки бўлса юради,
юксиз тўхтайди. *(осма соат).*
12. Ёмгир ёғиб турганда, қарга
қандай дарахтга қўнади? *(ҳўл дарахтга).*
13. Қора мушук қай вақт уйга
осонгина кира олади? *(эшик очиқ бўлса).*

14. Бир оилада чолу кампир яшайди.
Уларнинг икки ўгли бор.
Ҳар бир ўглининг биттадан синглиси бор.
Шу оилада неча жон бор?

(5 та: чолу кампир, икки ўғил, бир қиз)

15. Анҳор буйида уч қарагай ўсади. Уларнинг ҳар бирида
учтадан йўгон шохи бор, ҳар бир йўгон шохида
бештадан новда бор. Ҳар бир новдада етти донадан
олма бўлса, ҳаммаси бўлиб неча дона олма бор?

(битта ҳам олма йўқ, қарагайда олма бўлмайди)

Р И В О Я Т

Ўтмишда ови юрса ҳам дови юрмай, тобора
камбағаллашиб бораётган бир деҳқон йул четида уйланиб
турса, фақиргина йўловчи ўтиб қолибди. Шунда деҳқон:

— Эй донишманд, нима эксам, мен бойиб кетаман? — деб
маслаҳат сўрабди.

Йўловчи унга пиёз экишни тавсия этибди. Қарангки,
нотаниш йўловчининг гапига кирган деҳқон ўша йили чиңдан
ҳам бойиб кетибди. Шодлигидан босар — тусарини билмай
қолган деҳқонга яна ўша одмигина йўловчи учраганида:

— Эй гадо, нима эксам, мен янада бойиб кетаман? — деб
иккинчи мартаба мурожаат қилибди.

Шунда у яна бир экиннинг номини айтиб, йулида давом
этибди. Фалакнинг гардишини қарангки, кейинги йили
деҳқоннинг омади чопмай, илгаригидан ҳам камбағаллашиб
кетибди.

Бундан гоятда газабланган деҳқон ҳалиги йўловчини
сабрсизлик билан кута бошлабди. Ниҳоят, у нотаниш йўловчи
билан дуч келибди ва :

— Эй нотавон йўловчи, нега мени алдадинг? Сенинг
гапингга кириб, янада бойиш ўрнига буткул камбағаллашиб
кетдим-ку?, — деб газаб қилибди.

— Ўзингни бос, — дебди йўловчи. — Биринчи йили сен
менга «донишманд» деб мурожаат қилдинг. Мен сенга
донишманднинг жавобини бердим. Натижада сен бойиб
кетдинг. Кейинги сафар эса менга «гадо» сўзини муносиб

кўрдинг ва мен сенга гадонинг жавобини бердим, - деган экан...¹

«Е туним, е...» афанди.

«Афанди бир куни тўйга борган эди, усти-боши эски бўлганлиги учун унга ҳеч ким эътибор бермади. У тўйхонадан тезда чиқиб, бир ошнасининг кийимларини кийиб, яна қайтиб келди. Афандини иззат-икром билан тўрга ўтказдилар, олдига турли-туман ноз-неъматлар келтириб қўйдилар. Бу аҳволни кўрган Афанди устидаги тўнга қараб:

— Бу овқатлардан е, тўним, е!, - дейди.

Ажабланган одамлар бунинг сабабини сўраганларида у:

— Мадомики, бугун ҳурмат, эҳгиром янги тўнга экан, таомни ҳам у есинда, - деб жавоб берибди».²

«Луқмони ҳаким йўлда бораётсалар, бир уйдан нола эшитилибди. Кирсалар, хаста одам оғриққа чидаёлмай дод дер эмиш. Табиблар келиб, уни бугун-эрта ўлади, дейишибди экан. Луқмони ҳаким хастанинг билак томирини ушлаб кўриб дебдиларки: «Дардингизга даво бор. Илон захри сизга шифо бергай». Хаста дебдики: «Илон захрини мен қандай топай? Бир бедаво булсам... Ё мени шу аҳволда ташлаб кетаверасизми? Оллоҳ менинг зоримни эшитиб, Луқмони ҳакимга рўбаро қилганида эди, у зот мени ташламас эдилар». Луқмони ҳаким бу нолани тинглаб, айтибдиларки: - «Зинҳор ташламасман». Хуллас, ҳазрат Луқмони ҳаким илонзорга бориб, бир ёшроқ илонни бугзидан бугиб турибдилар. Шунда илон иттифоқо тилга кирибди ва дебдики: «Эй инсон фарзанди, сен нечун мени бугаётирсан? Оллоҳнинг менга берган жабрлари камми эди?». «Оллоҳ сенга қандай жабрлар қилди?», деб сўрабдилар Луқмони ҳаким. «Мени кўримсиз қилиб яратди, одамлар кўрсалар мендан қочадилар. Мени ертубан қилиб қўйди, судралиб юришга маҳкум этди. Энди сен мени бугиб, жонимни оларсанми?». Луқмони ҳаким дебдилар: «Шундай қилмасам бир одам ҳаётдан кўз юмар». Илон дебди: «Ажаб! У одамни сақлаб қолмоқ учун мени ўлдирасанми? Ахир у ҳам Оллоҳнинг бир маҳлуқи, мен ҳам. Бир жонни сақламоқ учун иккинчисини маҳв этмоқ шартми? Эй инсон боласи, сен айт: мен бировни чақсам, менинг захримни даф эта оласанми?» Луқмони ҳаким айтибдилар: «Ҳа, даф эта

¹ Қаранг: Сиддиқ Мумин. Сузлашиши санъати. Фарғона. 1997. 60-бет.

² Сиддиқ Мумин. Уша асар. 81-бет.

оламан». Илон дебди: «Унда менинг заҳрим кучли эмас экан. Дунёда шундай заҳар борки, сен уни зинҳор даф эта олмассан!». «Қандай заҳар? Қора қуртникими?», – дебдилар Луқмони ҳаким. «Э, йўқ, – дебди илон. – Дунёда энг кучли заҳар – одамнинг заҳри. Бунга даво йўқтур. Одам одамни чақса, албатта, ўлим ҳақдир! Оллоҳ биз – илонларни тубан қилиб яратди. Аммо биз бир-биримизни чақмаймиз. Сиз – одам болаларини юқори қилиб яратди, сиз бир-бирингизни чақиб ўлдирасиз. Сен сақлаб қолмоқчи бўлаётган хастага менинг заҳрим даво эмас, янглишма. Уни ўз дўсти чаққан. Унинг заҳрига даво топа олмассан. Бунга хатто Луқмони ҳаким ҳам даво топмагай. Қуй, у ўлаверсин, азобларидан қутула қолсин...»¹

МЕҲР БАЙТЛАРИ

(Аллалардан намуналар)

Тоғлардаги шунқорим-а, алла,
Богимдаги булбулим-а, алла,
Бешиқдаги қоллоним-а, алла,
Қулимдаги ботирим-а, алла.

Улғайиб уса, алла,
Кўждаги юдузим-а алла,
Белгинамнинг қуввати-я, алла.
Кўзгинамнинг гавҳари-я, алла.

Алла айтиб юрайин-а, алла.
Қузичогим болам-а, алла,
Катта бўлиб жоним-а, алла,
Ватанга содиқ бўл-а, алла.

Кузимнинг нури-я, алла,
Меҳр-оқибатли бўл-а, алла.

* * *

Тўйиб - тўйиб упай сени,
Ширин дўмбоғим, алла.
Қучогимда яшаб турган,
Машғал чирогим, алла.
Эрка ўтлим катта бўлгин,

¹ Т.Малик Шайтанат III китоб 315-бет.

Қуриқчи бўлгин, алла,
Бошга келган балоларни,
Йўқ қилиб тургин, алла.

Алла-алла айтайин, алла,
Устингга туним ёпайин, алла,
Бу гариблик ҳасратин, алла,
Кимларга бориб айтайин, алла.

Ухла, эркам, ол ором,
Алла-алла жон болам, алла.
Меңдан зурриёда, меңдан ном,
Боғда очилган лолам, алла.

Сенга қўйдим яхши от, алла,
Яхши ниятдур мурод, алла,
Юрту элга суянсанг, алла.
Сенга бўлгуси қанот, алла,

Осмонда учган қушлар, алла,
Секин чиқар товушлар, алла,
Мени солма қайгуга, алла,
Болам тўйсин уйқуга, алла.

Бошингда ўлтираман,
Алла айтиб тун бўйи, алла.
Юрагимни пайванд қилай,
Сенга жоним шу куйи, алла.

Алла десам бор бўлгин, алла,
Меңга номус-ор бўлгин, алла,
Катта булган чоғингда, алла,
Халққа вафодор бўлгин, алла.

Улғай болам, гул Ватан, алла,
Ботир бўлиб устил қўзим, алла,
Сени кўриб бу чаманда, алла,
Яйрай-қувонай, юлдузим, алла.

Алла айтай жоним болам,
Ухлаб қолгин-а, алла...

Бешикларда роҳатланиб,
Ором олгин, алла...

Уйларимни ёритувчи,
Ёруғ юлдузим, алла-ё...
Дилларимни равшан қилгин,
Равшан чирогим, алла...

Арслон билакли, шер юракли,
Қоплонгинам бўлгин-а, алла,
Катта бўлиб Ватанингга,
Содиқ бўлгина, алла...¹

А Д А Б И Ё Т Л А Р

1. Ақл ақдан қувват олади. Ҳикматли сўзлар. Т. 1967.
2. Ипак йули афсоналари. Т. 1993.
3. Маҳмуд Сағтор. Ўзбекнинг гапи қизиқ. Т. 1994.
4. М.Абдураҳмонов. Ўзбек топишмоқлари. Т. 1991
5. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т. 1976.
6. О.Мадаев, Т.Собитова. Халқ оғзаки поэтик ижоди. Т. 2001.
7. Оз – оз ўрганиб доно бўлур. Т. 1998.
8. С.Мўмин. Сўзлашиш санъати. Фарғона. 1997.
9. Т.Малик. Шайтанат. I-II-III-IV китоб. Т. 1997.
10. Тафаккур чечаклари. Ўзбек халқ қўшиқлари. Т. 1992.
11. Ш.Шомақсудов, Ш.Шораҳмедов. Маънолар маҳзани. Т.: 2001.

Кайковуснинг «Қобуснома» асаридаги суҳандонлик хусусида.

С а в о л л а р

1. Шарқ алломаларининг ахлоқий - тарбиявий асарларидан қайсиларини биласиз?
2. Кайковус қачон ва қаерда туғилган?
3. «Қобуснома» қачон ёзилган?
4. Кайковус «Қобуснома»ни кимга бағишлаб ёзган?

¹ Қаранг: Тафаккур чечаклари (Ўзбек халқ қўшиқлари). -Т. 1992.

5. «Қобуснома» қайси тилларга ва кимлар томонидан таржима қилинган?
6. «Қобуснома» неча бобдан иборат ва унда қандай воқеалар берилади?
7. Асарда кишилар неча тоифага ажратилган?
8. Сўзлар неча тоифага ажратилган?

Т о п ш и р и қ л а р

1. «Қобуснома»ни синчиклаб ўқиб чиқинг.
2. Ҳаётдан «тўрт нав сўзларга» мисол ёзинг.
3. «Халойиқ ҳам тўрт нав»ига ҳаётдан мисол ёзинг.
4. Асарнинг еттинчи бобини синчиклаб ўқинг ва гапириб беринг.
5. Бадиий адабиётлардаги нутқ одоби ҳақидаги ҳикоялардан кўчириб ёзинг.
6. Асарнинг еттинчи бобидаги ҳикояларни кўчириб ёзинг.

Кайковус «Қобуснома». Кайковус қаламига мансуб «Қобуснома» асари шарқ халқлари орасида маълум ва машҳурдир. Асардаги мўъжаз ривоятлар, ихчам латифалар, кичик-кичик ҳикоятлар уни янада жозибали, ўқишли бўлишини таъминлаган.

XI асрнинг 82-83 – йилларида Ғарбий Эрон подшоҳининг набираси Кайковус ибн Искандар ўз ўгли Гилоншоҳга бағишлаб «Насиҳатнома»сини яратади ва ўша давр анъанасига кўра уни бобоси подшоҳ Шамсулмаолий Қобус шарафига «Қобуснома» деб атайди.

«Қобуснома» асрлар мобайнида Ғарб ва Шарқ мутафаккирларининг эътиборини ўзига жалб этиб келган. Олимлар «Қобуснома»ни диққат билан ўргандилар ва ўз тилларига таржима қилдилар. Масалан: 1702-1705 - йилларда турк тилига, 1786-1787 - йилларда Муҳаммад Сиддиқ Рашидий томонидан татар тилига таржима қилинади.

Бундан ташқари 1886 - йилда рус тилига, шу йили француз тилига, 1811 - йилда немис тилига, Е.Э.Бертельс томонидан 1953 - йилда иккинчи марта рус тилига таржима қилинади. Демак, XIX асрданоқ асар инглиз, фаранг, олмон, рус тилларига таржима қилинади. 1935 - йилда Техронда Саид Нафисий томонидан босмадан чиқарилди.

1860 - йилда «Қобуснома» илк бор ўзбек тилига буюк шоир ва мутаффакир Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан таржима қилинди. Огаҳий таржималари ичида «Қобуснома» алоҳида ўринлардан бирини эгаллайди. Бу нодир асар 1965 - 1973 ва 1986 - йилларда адабиётшунос олим Субутой Долимовнинг катта саъй-ҳаракатлари туфайли уч марта нашр қилинган эди. 1994 - йилда «Қобуснома» Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси асосида ҳозирги замон ўзбек адабий тилида яна С.Долиев томонидан нашрдан чиқарилди.¹

Асарнинг етгинчи боби: Сухандонлик била балаң мартабали бўлмоқ зикрида.

Киши сухандон, сухангўй (нотик бўлиши керак. Аммо эй фарзанд, сен сухангўй бўлгил ва лекин дурутгўй (ёлгончи) бўлмагил. Ростгўйликда ўзинг шуҳрат қозонгил, токим бирор вақт зарурат юзидин ёлгон сўз десанг қабул қилгайлар. Ҳар сўз десанг ҳам рост дегил ва лекин, ёлгонга ўхшагон ростни демагилким, ростга ўхшаган дуруғ дурутга ўхшагон ростдин яхшидур, нединким ул дуруғ мақбул бўлар, аммо ул рост мақбул бўлмас. Демак, номақбул ростни айтишдан парҳез қил, токи менинг била Абу Сувор Шопур билан Абу ал-Фазлнинг орасидаги воқеа сенинг бошингда содир бўлмасин.

Ҳ И К О Я Т

Билгил, мен амиралмуъмин замонида бир йил ҳаждан кайтиб келиб, Ганжада қарф тутдим..

Ҳиндистонга кўп газот қилмиш эрдим, Румга ҳам юриш қилмоқни уйлардим. Абу Сувор Ганжада улуг подшоҳ эрди. Ул бағоят хушманда, одил, саҳий ва фозил киши эрди. Бир куни мени кўруб, кўп ҳурмат қилди ва менинг била сўзлашмоқ мақсадинда ҳар турли сўз сўрар ва мендин маъқул жавоб эшитар эрди. Менинг сўзларим унга маъқул тушиб, кўп карамлар қилиб, менга кўнгул қўйди. Мен ҳам унинг эҳсонларин кўриб, унга кўнгул қўйдим. Шул сабаб била бир неча йил Ганжада муқим бўлдим ва ҳамиша подшоҳнинг мажлисида ҳозир эрдим. Подшоҳ мендан ҳам турли сўзларни сўрар эрди. Бир куни сўз орасига менинг вилоятим тушди ва мендин Гургон қишлоғи ҳолидин сўради. Вилоятларнинг ажойиб - ғаройибларидин сўз очилди. Сўз асносинда мен дедим: «Гургонда Сиёвакс дегон бир кент бордур ва унинг бир чашма суви бордурким, ул кентдин узоқроқдур. Хотинлар жам

¹ Қаранг. Қобуснома. -Т. 1994. 3-9 бетлар.

бўлуб, ҳар бири бир кўза кўтариб, ул чашмага бориб сув олулар ва кўзани бошларига кўтариб, барчаси ҳамроҳ бўлиб уйларига қайтадилар. Уларнинг орасида бир хотин кўза кўтармай, барчадин илгари юруб, йўлига эҳтиёт бўлуб, назар ташлаб боради. Нединким ул ерларда бир кўк қурт бордур. Уни сизак дерлар. Агар ул қуртдин бирини топсалар, йўлдин олиб, йироққа ташлайдурлар, токим хотинлар ул қуртни билмай босиб ўлдурмасунлар. Агар сув кўтаргон хотинлардин бири қуртни босиб ўлдурса, бошига кўторгон кўзадаги сув сасиб, бадбўй бўлиб кетади.. Шундан кейин аввал сувни тўкиш, кўзани ювиш керак бўлади ва кўзани тозалагон хотин қайтиб бориб чашмадин сув олади.

Мен бу сўзни дедим, аммо амир Абу Сувор туршрўй (бадбуруш, қовоғи солиқ) бўлиб, мендин юз ўгурди ва бир неча кун менга бурунгидек (аввалгидек) мулоқот ва илтифот қилмади.

Бир куни Фирузон Дайлимий бу аҳволни менга айтди: «Амир сендин гина қилиб деди: «Фалон киши бағоят донодур, аммо ёш ўғлонларга айтгудек ёлгон сўзни менга айтадур. Унингдек кишидан менингдек подшонинг олдида бунингдек дуруғ сўзни айтмоқ муносиб эмасдур».

Мен бу сўзни эшитгондин сўнг дарҳол Ганжадан Гургонга бир киши юбориб, уламонинг шаҳодати била бир гувоҳ хат талаб қилдим. Гургоннинг барча уламо, қозилари бу кентнинг, қуртнинг ҳоли ва қиссаси ростлиги ҳақида гувоҳ бўлишиб, бу бобда бир хат ёзиб юбордилар..

Бу хат тўрт ой муддаттида менга етиб келди. Мен уни подшоҳга кўргуздум. Подшоҳ уни ўқиди ва табассум қилиб деди: «Мен ҳуд¹ таҳқиқ² булурманким, сенингдек кишидан ёлгон сўз зоҳир бўлмагусидир, хусусан, менингдек подшоҳнинг олдида... Аммо тўрт ой муддатида икки юз одил кишининг гувоҳлиги била бир рост сўзни айтмоқ муносиб эмасдур. Бунингдек сўзлар аввал исбот этилгай, ундин сўнг ул сўзни қабул этгайлар.

Эй фарзанд билгилки, сўз тўрт нав бўлур, ундоқким халойиқ ҳам тўрт нав бўлгондек. Бири улким, билур ва билгонин ҳам билур. Ул олимдур, унга тобе бўлмоқ керақдур. Бири улдуким, билмас ва билмагонин билур, ул қобилдур, унга ўргатмоқ керак. Бири улдуким, билур ва билгонин билмас, ул уйқудадур, уни бедор қилмоқ керақдур. Бири

¹ Худ - ўз, ўзим.

² Таҳқиқ - бирор нарсаининг ҳақиқатини излаш.

уддурким, билмас ва билмагонин ҳам билмас, у жоҳилдур, ундин қочмоқ керақдур. Аммо деб эрдимки, сўз ҳам тўрт навадур; бири, билинмайтургон ва айтилмайтургон; иккинчиси, айтилатургон ва билинатургон: учинчиси, ҳам билинатургон ва ҳам билишга заруратсиз, аммо айтса булатургон, тўртинчиси, билантургон ва айтилмайтургон. Аммо айтилмайтургон ва билинмай тургон ундоқ сўздурки... дунёнинг салоҳи унга боғлиқдир. Ул сўздин айтгувчига ҳам, эшитувчига ҳам куп наф етар. Аммо билинатургон, бироқ айтилмайтургон ундоқ сўздирким, бир муҳташам одамнинг айби сенга маълум бўлур. Лекин ақл тариқидин хаёлга келсанг, уни айтмоқ бешармлиқдир. Чунки айтсанг ул муҳташамнинг қаҳри ё у дўстнинг озори сенда ҳосил бўлур, ёҳуд уз бошинга улуг шўриш ва гавго пайдо қилурсан. Шул ваҳдин ҳам бул сўз билинатургон, аммо айтилмайтургон сўздур. Бу сўзларнинг яхшироғи ҳам билинатургон ва ҳам айтилатургон сўздур.

Бу тўрт нав сўзнинг икки юзи бордур. Бири ҳўб ва бири зишт. Ҳар сўзни халойиққа зоҳир қилсанг, яхши юз била зоҳир қил, токи мақбул бўлсун ва халойиқ сенинг сўз била балаңд мартабага эғалиғингни билсунлар. Нединким кишининг мартабасини сўз била билурлар, аммо сўзнинг мартабасини киши била билмаслар, чунки ҳар қишининг аҳволи уз сўзининг остида пинҳондур, яъни бир сўзни бир иборат била айтса бўлур, эшитгон кишининг эса кўнгли ундин тира¹ бўлғай ва яна ушал сўзни бир иборат била айтса бўлурким, эшитгон кишининг жони ундин роҳатда бўлғай.

Ҳ И К О Я Т

Ундоқ эшитдимки, бир кеча Хорун-ар Рашид бир туш кўрдиким, оғзидин барча тишлари тўкулмиш. Эрта тонг туриб бир муаббирни² чақириб сўрадиким, «бу тушнинг таъбири недур?». Муаббир деди: «Эй амиралмуъминин, сенинг олдинда барча хеш, ақрабо ва қариндошларинг ўлғусидир. Андоғким, сендин ўзга ҳеч киши қолмағусидур». Бу сўзни эшитгон Хорун-ар Рашид: «Менинг юзимга буңдоқ дардлиг ва андуҳлиг сўзни айтдинг. Менинг барча қариндошларим ўлсалар, сўнгра мен қандоғ ишга ярарман ва на янглиг рўзгор сурарман?» – деди ва унга юз таёқ урмоқ буюрди. Сўнг бошқа бир муаббирни чақириб, тушин унга таҳрир³ қилди. Муаббир

¹ Тира – коронгу

² Муаббир – тушни таъбир қилувчи.

³ Таҳрир – мақсадини оғзаки ағлатиш.

деди: «Эй амиралмуъминин, сенинг умринг барча ақраболаринг умридин узоқ булур». Хорун-ар Рашид деди: «Барча ақлнинг йўли бирдур ва икковининг таъбирининг негизи бир ерга борур, аммо бу ибора била ул иборанинг орасида фарқ бағоят кучдур». Буюрди, сунгги муаббирга юз тилло бердилар...

Эй фарзанд, сўзнинг юзин ва орқасин билғил ва уларга риоя қилғил, ҳар на сўз десанг юзи била дегил, то сухангўй булғайсан. Агар сўз айтиб, сўзнинг нечук эканин билмасанг қушга ўшарсанки, унга тўти дерлар, ул доим сўзлар, аммо сўзнинг маъносин билмас.

Сухангўй шул киши булғайки, ул ҳар сўзни деса, халққа маъқул булғай ва халқ ҳам ҳар сўз деса унга маъқул булғай. Бундай кишилар оқиллар қаторига кирғай, йўқ эрса ул инсон суратида мавжуд булгон бир ҳайвондур.

Сўзни бағоят улуг билғил, сўз осмондин келмас ва ул хор нарса эмасдур. Қай бир сўзники билсанг жойини ўткармай айтғил, вақтни зое қилмағил, йўқ эрса донишга ситам қилгон булғайсан. Ҳар сўз десанг рост дегил ва беъманиликни даъво қилғувчи булмағил.

Билмагон илмдин дам урмағил ва ундин нон талаб қилмағил. Ҳар на матлубинг булса, билгон илм ва ҳунардин ҳосил булур. Билмагон ҳунар даъвосидин ҳеч нарса ҳосил булмас, фақат беҳуда заҳмат чекарсан.

Ҳ И К О Я Т

Бундог айтурларки, Анушировон Одилнинг замонида бир хотин Абузуржмеҳрнинг олдига келиб, ундин бир савол сўрди. Абузуржмеҳр ул саволни билмамиш эрди ва хотинга қараб деди: «Эй хотин, ул сўзни сен сўрорсан, уни билмасман». У хотин деди: «Сен бутгина сўзники билмассан, подшоҳнинг неъматин нечун ерсан?» Абузуржмеҳр деди: «Билгон сўз учун ерман, аммо билмагон сўз учун емасман. Ҳар сўзники билмасман подшоҳ менга ул сўз учун ҳеч нарса бермас ва ҳарна берса билгон сўзим учун берур».

Аммо, эй фарзанд, ҳеч кишининг олдада ифрот¹ қилмағил ва ифротни шумлиқ деб билғил. Ҳар ишда миёна (ўртача) булғил, сўз айтмоқда ва иш қилмоқда... сангин² булғил.

¹ Ифрот - ҳаддан ошиш.

² Сангин - оғир.

Розингни³ узингдин узга кишига айтмагил, агар айтсанг сунгра уни роз демагил.

Халойикнинг орасида бир кишининг қулогига сўз айтиш яхши эмасдур. Агар бу сўз гарчанд яхши сўз бўлса ҳам, ташқарисиндан уни ёмон сўз деб гумон қиладилар ва кун одамлар бир-бирларидан даргумон бўладилар. Гар сўз демоқчи бўлсанг, шундай сўз дегилки, сўзингнинг ростлиғига гувоҳлик берсинлар. Агар ўзингни зўрлик била айбдор қилмоқ тиламасанг, бирор нарсага гувоҳ бўлмагил ва агар гувоҳ бўлсанг, гувоҳлик берар вақтда эҳтироз¹ бўлгил. Агар гувоҳлик берсанг, майл била бермагил.

Ҳар сўзни андиша била бошлагил, токи айтрон сўзингдин пушаймон бўлмагайсан.

Андишани илгари тутмоқ ҳам бир нав кароматдур. Ҳеч сўзни эшитишдан дилтанг бўлмагил. Ул сўз ишинга хоҳ ярасун, хоҳ ярамасун, уни эшитгил, то юзинга сўз эшиги бекланмасун ва фойдаси фавт² бўлмасин.

Совуқ сўзлик билмагил. Совуқ сўз бир тухумдур, ундин душманлик ҳосил бўлур.

А д а б и ё т л а р

1. Кайковус. Қобуснома. Т. 1994.
2. Кайковус. Қобуснома. Т. 1986.
3. Кайковус. Қобуснома. Т. 1973.

Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида
вотиқлик ҳақида

С а в о л л а р

1. Абдулла Авлонийнинг қандай асарларини биласиз?
2. «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» қандай асар ва у неча бобдан иборат?
3. Асарда одамлар хулқи, ҳатти - ҳаракати нуқтаи назаридан неча гуруҳга бўлинади?
4. Муаллиф тарбиянинг қандай турлари ҳақида фикр юритади?

³ Роз - сир.

¹ Эҳтироз - сақланиш, эҳтиётланиш.

² Фавт - йўқотиш, улим; фавт бўлмоқ - уломоқ.

5. Бола тарбиясида нималар муҳим эканлигини таъкидлайди?
6. «Ҳифзи лисон» деб нимага айтилади?
7. Абдулла Авлоний миллий тилни сақлаш масаласида нима дейди?
8. Ахлоқ нима? Унинг қандай кўринишлари бор?
9. Хулқ нима? Унинг қандай кўринишлари бор?
10. Диёнат деганда нимани тушунаси?

Т О П Ш И Р И Қ Л А Р

1. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ асарини синчиклаб ўқинг.
2. Асар юзасидан баҳс-мунозара ўтказиш учун саволлар тузинг.
3. Асардан керакли ва муҳим ўринларни дафтарингизга ёзиб олинг.
4. Киши табиати билан боғлиқ бўлган сўзларни изоҳи билан ёзинг.
5. Виждон, ҳаё, диёнат, қаноат, сабр, илм, адолат тўғрисида қисқа ёзиб олинг.
6. Ёмон хулқлар: ғазаб, жаҳолат, адоват, намимат, гийбат, ҳақорат, ҳасад, тама тўғрисида қисқача дафтарингизга ёзиб қўйинг.
7. Яхши ва ёмон хулқларни ифодаловчи сўзларни ўзбек тилининг изоҳли лугати ёрдамида кўчириб ёзинг.
8. Ватан туйғуси китобини ўқинг ва баҳсга тайёргарлик кўринг.

Абдулла Авлонийнинг Туркий гулистон ёхуд ахлоқ китоби тўғрисида

Абдулла Авлонийнинг педагогикага оид асарлари ичида унинг 1913 - йилда ёзган ва 1917 йилда иккинчи бор нашр қилинган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ асари» XX аср бошларидаги педагогик фикрлар тараққиётини ўрганиш соҳасида катта аҳамиятта молиқдир. Бу асар мазмун томонидан муаллифнинг бошқа ижтимоий ва педагогик асарлари билан узвий боғлиқдир.

XX аср бошларида бундай асарни ўзбек тилида биринчи бўлиб Абдулла Авлоний яратди ва таълим – тарбия ишларида уни тадбиқ этди. Абдулла Авлоний араб, форс, рус ва озарбайжон тилларини яхши билган олим эди. Унинг қардош халқлар ва чет тилларини билиши педагогик ва поэтик ижодининг тараққиёти учун катта замин ҳозирлади.

«Туркий гулистон ёхуд ажлоқ» китоби катта – кичик 64 бобдан иборат бўлиб, ҳар бир боб таълим – тарбия масаласига бағишланади, ҳамда бири иккинчисини тўлдиради, такомиллаштиради. Ёзувчи бу асарини яратишда халқ педагогикасидан кенг фойдаланади.

Абдулла Авлоний «Тарбия» сарлавҳаси остида тарбия турлари ҳақида фикр юритади: 1. «Тарбиянинг замони», 2. «Бадан тарбияси», 3. «Фикр тарбияси», 4. «Ахлоқ тарбияси». Болани тарбиялашда бу тўрт масала ғоят муҳим аҳамият касб қилишини таъкидлайди.

Бола тарбиясида муаллиф бола яшаб турган шароит, муҳит, кишиларнинг роли катта эканлигини кўрсатади ва бу соҳа оила, мактаб шароитини ҳам назар-эътибордан четда қолдирмайди. Тарбия боланинг ахлоқига, хулқ-атворига кучли таъсир этишни эътироф қилади ва ота-оналарни ўз болаларини тарбия қилишга чақиради. Таълим билан тарбия бир-бири билан боғлиқ бир бутун жараён эканлигини таъкидлайди.

Абдулла Авлоний тил масаласига катта эътибор беради, тилни халқ билан боғлаб талқин қилади: «Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадурган ойинайи ҳаёти тил ва адабиётидур». У ўз асарида ҳар бир кишининг ўз она тилини мукамал билиши, ҳар бир сўзни ўз ўрнида ишлатиши, миллий-адабий тилнинг тараққийси учун жонкуярлик қилиши зарурлигини қайд қилади. «Ҳифзи лисон» деб ҳар бир миллат ўз она тили ва адабиётини сақламакни айтилуру.

«Туркий гулистон ёхуд ажлоқ»нинг биринчи саҳифасидан то сўнгги саҳифасигача Авлонийнинг инсонпарварлик ғоялари ифодаланган. У ҳамма нарсадан аввал халқ манфаатини кўзлашни, халққа хизмат қилишни биринчи ўринга қўяди.

Абдулла Авлоний инсоннинг энг ёмон хулқларидан ғийбат ва адоватнинг бир-бирига яқинлигини ва ғийбатнинг оқибати адоват билан тугашини кўрсатиб ўтади. У дейди: «Ғийбат соҳибни лаззат ўрнига ўз бошига ёки бир бошқа кишининг бошига бир бало ҳозирлайдур. Чунки сўз боруб ғийбат қилинмиш кишининг қулогига етар,газаб қони ҳаракатга кирар, ғийбатчидан ўч олмак фурсатини пойлар...Шу тариқа

ғийбатдан туғилган адоват чўзилмоқға оид бўлиб, душманлик зурайиб, ўз ораларидаги хусусий жанжаллар ила азиз умрларини ўздируб, умумий халқ фойдаси учун ишланадурган миллий ишлардан мажрум бўлмаклари ила баробар аҳолининг орасидан иттифоқнинг йўқолувиға сабаб бўлуларлар».¹

Ахлоқ.

Суйласанг суйла яхши сўзлардан,
Йўқса жим турмоқинг эрур яхши.
Уйласанг яхши фикрлар, уйла,
Йўқса гунг бўлмоқинг эрур яхши.
Ишласанг ишла яхши ишларни,
Йўқса бекорлигинг эрур яхши.²

Фикр тарбияси

Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир қилинуб келган, муаллимларнинг диққатларига суялган, виждонларига юкланган муқаддас бир вазифадур. Фикр инсоннинг шарофатлик, ғайратлик бўлишиға сабаб буладур. Бу тарбия муаллимларнинг ёрдамиға сунг даража муҳтождурки, фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги муаллимнинг тарбиясига боглиқдур. Дарс ила тарбия орасида бир оз фарқ бор бўлса ҳам, иккиси бир - биридан ойилмайдурган, бирининг вужуди бириға бойланган жон ила тан кабидур.

Масалан: жой солинмаган яхши бир уйнинг ичида утирмак мумкин ўлмадиғи каби, ичига ҳар хил янги ашёлар тўлдуруб зийнатланган эски иморат ҳам ўлтуришға ярамайдур. Башарти ўлтурса, инсонлар: «Эски уйға янги золдивор», «Кир кўйлакка жун жияк», «Мис қозонға лой тувоқ» деб ҳажв, кулги қилуларлар.

Фикр агар яхши тарбият топса,
Ханжар, олмосдан бўлув ўткур.
Фикрнинг ойинаси олурса занг,
Руҳи равшан замир ўлув бенур.³

Яхши бирла юрса, ҳар ким мақсуди ҳосил бўлув,
Юрса нодонлар ила, бир кун бориб қотил бўлув.
Катталар қилган насиҳатни кичиклар олмаса,
Оқибат хулқи бузуқ бир беадаб жоҳил бўлув⁴

¹ Қаранг. Абдулла Авлоний Турквий гулистон ёхуд ахлоқ. Т. 1992. 3-9 - бетлар.

² Абдулла Авлоний. Уша асар. 17-бет.

³ Абдулла Авлоний. Уша асар. 15-бет.

Иффат

Иффат деб нафсимизни гуноҳ ва бузуқ ишлардан сақламоқни айтулур. Бошимизга келадурган кулфат ва заҳматларнинг аксари ёмон тилимиздан, андозадан ортиқ сўйлаганимиздан келур.

Уйламай сўйлаган огримай улар,
Фикр ила сўйлаган йигламай кулар.

Ҳифзи Лисон

Ҳифзи лисон деб ҳар бир миллат ўз она тил ва адабиётини сақламагини айтулур. Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадурган ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмақдур. Ҳайҳот! Биз туркистонликлар миллий тилни сақламак бир тарафда турсун кундан – кун унутмак ва йўқотмақдадурмиз. Тилимизнинг ярмига арабий, форсий улангани камлик қилуб, бир четига рус тилини ҳам ёпишдирмақдадурмиз. Дуруст, бизларга ҳукуматимиз бўлгон рус лисонини билмак ҳаёт ва саодатимиз учун ош ва нон каби кераклик нарсадур. Лекин ўз еринда ишлатмак ва сўзламак лозимдур. Зигир ёғи солуб, мошкичири каби қилуб, аралаш–қуралаш қилмак тилнинг руҳини бузадур.¹

«Ёху! Бизга на бўлди? Боболаримиз йўлидан чиқуб кетдур. Яхши қўшнингдан олгунча ёмон уйингни қидир», – демишлар. Боболаримизга етушгон ва яраган муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳеч камлик қилмас. Ўз уйимизни қидирсак ва аҳтарсак, йўқолганларини ҳам топармиз. «Йўқолса йўқолсун ўзи бошимга тор эди», – деб Ёвропо қалпогини киуб, кулги бўлмак зўр айб ва уятдур. Пайгамбаримиз: «Эрларда жамол лисон ва тилдур», – демишлар.

Эй она тил, азиз қадрдоним,
Илтифоти руҳим, раҳмоним,
Тугилдигим кундан айладинг улфат,
Улгунча айилма, эй жоним.
Менга илму адаб сан ўргатдинг,
Чин адиб, муаллим шоним.
Миллатинг руҳини кўтаргучисан
Энг муқаддас қарамли султоним.

⁴ Абдулла Авлоний. Уша асар. 17-бет.

¹ Абдулла Авлоний. Уша асар. 32-бет.

Умумий миллий тилни сақламак ила баробар хусусий оғиз орасидаги тилни ҳам сақламак лозимдир. Чунки сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фазлини улчаб кўрсатадурган тарозисидур. Ақл соҳиблари кишининг дилидаги фикр ва ниятини, илм ва қувватини, қадр ва қийматини сўзлаган сўзидан билурлар. «Қуруқ сўз қулоқга ёқмас», – демишлар.

Агар сўз ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлуб, ўзига ёки эшитувчига бир фойда чиқадурган бўлмаса, асалларилари орасида гунгуллаб юрган қовоқлари каби қуруқ гунгулламоқ фақат бош оғригидан бошқа бир нарса эмасдур. Бошимизга келадурган қаттиг кулфатларнинг кўпи юмшоқ тилимиздан келадур. Шунинг учун: «Кўп уйла, оз сўйла», – демишлар.

Тилларнинг энг яхшиси сўзга уста тил, сўзларнинг энг яхшиси билуб, охирини уйлаб сўйланган сўздур.

Гузалик юзда эрмас, эй биродар,
Сўзи ширин киши ҳар кимга ёқар.
Сўзинг оз бўлсину маъноли бўлсун,
Эшитканлар қулоғи дурга тўлсун.
Сўзинг бўлса кумуш, жим турмак олгун,
Миси чиқгай сўзинг кўп бўлса бир кун.
Кўпайган сўзни бўлгай тўғриси оз,
Шакарнинг кўпидан ози бўлур соз.

Гийбат

Агар журму гунаҳ бўлсун десанг оз,
Тилингни сақла гийбатдан қишу ёз.
Қулоққа пахта тик, гийбат эшитма,
Шикоятчи кишига бўлма дамсоз.¹

Адоват

Адоват балоси бизларни нетди,
Адоват қилма деб ҳақ бизга айтди.
Зудлик қилдук, мол ва даватлар кетди,
Молдан утуб, охир жонларга етди.²

¹ Абдулла Авлоний. Уша асар. 51-бет.

² Абдулла Авлоний. Уша асар. 49-бет.

Адабиётлар

1. Абдулла Авлоний Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: 1992.
2. А.Иброҳимов, Х.Султонов, Н.Жўраев. Ватан туйғуси Т.: 1996.

Алишер Навоий ижодида нутқ маданияти ва нотқиқлик санъати масалаларининг талқини.

С А В О Л Л А Р

1. Навоийнинг фикрича воиз қандай хусусиятларга эга бўлиши керак?
 2. Навоий қайси асаарида воизлик санъатига алоҳида тўхталиб ўтади?
 3. Навоий тан олган воизлардан кимларни биласиз?
 4. Воизлик қандай баҳоланади?
 5. Тилшуносликка бағишлаб ёзган қандай асарларини биласиз?
 6. Навоийнинг қуйидаги матлаъли газалини ким юқори баҳолаган эди?
Оразин ёпқоч кўзимдан сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлгоч қуёш...
7. Навоий ҳақида қандай ривоятлар биласиз?
 8. Навоий ҳақида қандай шеър ва қушиқлар биласиз?
 9. Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий ҳақида қайси асаарида маълумот беради?

Т О П Ш И Р И Қ Л А Р

1. Алишер Навоийнинг тил ва нутқ, нутқ одоби, нутқий маданият, нутқ санъати ҳақида айтган фикрларидан ёзинг.

2. Навойнинг нотиклиги ифодаланган ривоятлардан топиб ёзинг.
3. «Куп деган куп енгилур, куп ёган куп йиқилур», мақолини изоҳланг.
4. «Ваъзхон шундай бўлиши керакки, унинг мажлисига бўш кирган одам тўлиб чиқсин; тўла кирган одам эса енгил тортиб, ҳоли қайтсин», фикрини изоҳланг.
5. «Тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир. Агар нутқ номаъқул бўлиб чиқса, тилнинг офатидир», маъносини изоҳланг.

Алишер Навоий

Алишер Навоий ибрат бўлгулик ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтди. Болалигидан зийрак ва қобилиятли бўлган Алишерни тўрт ёшида ўқишга берадилар. Ота ва она унинг ҳар томонлама билим олиши учун барча шарт – шароитларни яратиб берадилар. У адабий асарларни кунт билан ўқий бошлайди. Саъдий, Фаридиддин Аттор асарларини қайта – қайта ўқир ва ёд олар эди. Алишер бадиий асарларни ўқиш ва урганиш билан кифояланиб қолмади. Унинг ўзи ҳам шеърлар ёза бошлайди. 10 – 12 ёшларидаёқ бадиий завқи ва диди ҳамда илк шеърлари билан танилиб, катта санъткорлар ва олимларнинг диққатини ўзига жалб қилган эди. Навоийнинг замондоши тарихчи Хондамирнинг хабар беришича, кунлардан берида анча кексайиб қолган Лутфий шогирди навқирон Алишердан ёзган янги шеърларидан ўқиб беришни сўраган. Навоий қуйидаги матлаъли ғазални ўқиган:

Оразин ёпқоч кўзимдан сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлгоч қуёш...

Бу ажойиб ғазалдан қаттиқ ҳаяжонланган Лутфий: «Агар мумкин бўлса эди, мен ўзимнинг форсий ва туркий тилларда айтган ун-ун икки минг байт шеъримни шу бир ғазалга алмашар эдим», – деган.¹

Навоий дўсти Ҳусайн Байқаро тахтни эгаллагач, унинг саройида муҳрдор, вазир лавозимларини бажарди. Мамлакатнинг обод ва фаровон бўлиши, санъат ва адабиётнинг ривожланишига ўзининг бебаҳо ҳиссасини қўшди. Айни пайтда ижоддан бир соат ҳам бушамай, ўзбек

¹ Қаранг: Н.М.Маллаев *Ўзбек адабиёти тарихи*. -Т. 1976. 363-364 – бетлар

адабиёти хазинасини шеърӣ дурдоналар билан бойитди. Ҳамас асарлар яратди.

Алишер Навоӣ ижодида суҳбат ва нутқ одоби қоидалари қиёмига етказиб баён этилган.

Навоӣ сўзнинг ҳашамдорлигидан кўра, ҳаққонийлигини улуғлайди. Фикринг халқ учун фойдали ва тушунарли бўлсин десанг, содда тилда гапир, дейди: «Сўзки фасоҳат зеваридин музайян эмасдир, анга чинлик зевари басдур. Ёлгончи ҳар неча сўзида фасихроқ, сўзи қабиҳроқ. Чин сўз нечаким бетакалуф, қойилги иборат соддалигидин йўқ таассуф».

Навоӣ яхши сўзли, эл учун фойдали нотикларга ён босади. Уларнинг хизматини масжид имомларининг қилаётган ишларидан юқори қўяди. Шу туфайли улар учун имомларга нисбатан анча кўп маблағ ажратишни тавсия этади: «Воизга йиллик нақди беш юз олтун, бугдой ун юк. Имомга масжиди жомеъа хатиб бўлиб, мактабдаги тутғай, йиллик нақди икки юз олтун, бугдой ун юк».¹

Алишер Навоӣнинг тил ва нутқ, нутқ одоби, нутқ маданияти, нутқ санъати ҳақида айтган фикрларида қадимий туркий халқларнинг нутқ маданияти борасидаги бой ва ноёб мероси маҳорат билан умумлаштирилган.

Навоӣ асарларида чунончи, нутқ одобининг талаблари ҳақида фикрлар бор.

1. Тилни, сўзни қадрла, уни ҳурмат қил:
Донау дур сўзини афсона бил,
Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил.
(«Ҳамса», 34-бет).
2. Яхши сўзли олиш (нутқ) – санъатдир, ноёб ҳунардир.
Уни эгаллашга интилин:
Эрдин сўз ҳунар, энчдин бўз ҳунар
(«Маҳбуб ул-қулуб» 82-бет).
3. Инсоннинг одоб ахлоқини белгилайдиган омилардан бири унинг сўзи, нутқидир: Сувнинг мазаси муз била, ошнинг мазаси туз била, одам яхшилиги сўз била.
(«Маҳбуб ул-қулуб» 79-бет).

Сўз зоҳир этар замир иши кўпрагидин,
Тил мухбир эрур кўнгул ниҳон эмгагидин,

¹ Б.Уринбоев, А.Солеев. Нотиклик маҳорати. -Т, 1984. 32-бет.

Фаҳм айла киши ҳолини сўз демагидин,
Ким берди хабар ҳадиси кўнглидагидин
(«Назмул-жавоҳир»дан, 41-бет).

4. Кишининг сўзи (нутқи) унинг ақлий камолотидан дарак беради:

Одамки демак бирла киромийдиру бас,
Сўз дурри ишининг интизомидуру бас,
Сихҳат ончаки, аҳли ақл комидуру бас,
Ақлига далил анинг каломидуру бас.
(«Назмул-жавоҳир» дан, 25-бет).

5. Сўзлаганда дилинг билан тилинг бир бўлсин, чунки дилдаги тилга чиқади:

Ҳақ сени севгай эл била бўлсанг,
Тилу кўнглунгни бир қилиб биррўй,
Нуқта сурсанг шукуфтау хандон,
Зист қилсанг, кушодоу хушрўй.
(«Арбаин» дан, 59-бет)

6. Сўзлаганда ўйлаб сўзла, тушуниб, билиб гапир: Сўзни кўнглунгда пишқармагунча тилга келтурма, Ҳарнаким кўнглунгда бўлса тил сурма.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 83-бет).

7. Хушмуомала, ширинсўз бўл. Тилинг билан кишиларга озор берма:*

Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,
Ҳар неки агёр дурур ёр айлар,
Сўз қаттиги эл кўнглига озор айлар,
Юмшоғи кўнгуларни гирифтор айлар.
(«Назмул-жавоҳир» дан, 43-бет).

8. Чин, тўғри сўзла, нутқингда ҳалол бўл. Ёлғон сўз бахтсизлик келтиради. Чин сўз муътабар, яхши сўз мухтасар... сўзки фасоҳат зеваридин муаян эмасдур, анга чинлик зевари басдур. Ёлғончи ҳар неча сўзида фасихроқ, сўзи қабиҳ.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 63-бет).

Хирадманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бари чин ҳам дегулук эмас.
Киши чинда сўз зебо, дурур,
Неча мухтасар булса авло дурур.
(«Маҳбуб ул-қулуб» 83-бет).

9. Яхши, эзгу сўз (нутқ) кишига обрў, бахт келтиради. Эзгу сўзли бул:

Ким истаса мазҳари каромат бўлмоқ,
Ҳар навъ ишда истиқомат бўлмоқ
Сўздир анга мужиби гаромат бўлмоқ,
Тил забтидадур анга саломат бўлмоқ.
(«Назмул-жавоҳир» дан,43-бет).

10. Тилдан туҳмат учун фойдаланма. Туҳматчидан қоч, ундан нафратлан:

Бировким ёлгон сўзни бировга боғлағай, ўз қаро бўлгон юзин ёғлағай. Кабира гуноҳдур – оз сўз ҳамки ўтрукдур, заҳра гуноҳдур – оз сўз ҳамки ўтрукдур, заҳри муҳликдур – агарчи миқдори ўқсукдур.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 61-бет).

Эл айбини айтурга бировким узотир тил,
Ўз айбини фош айлагали тил узотур бил.
(«Маҳбуб ул-қулуб» 69-бет).

11. Тилингни тий. Куп сўз, эзма ва вайсақи бўлма. Бу зарарлидир.

Бефойда сўзни куп айтма ва фойдалиғ сўзни куп эшитурдин қайтма. Оз деган оз янчилур, оз еган оз йиқилур.
(«Маҳбуб ул-қулуб» 82-бет).

Тил илдамидин бўлур гаромат ҳосил,
Юз навъ надомату маломат ҳосил.
Оз сўзлагандин истиқомат ҳосил,
Соқитлигидин вале саломат ҳосил.
(«Назмул-жавоҳир» дан,31-бет).

12. Сўзлаганда шароитни, суҳбатдошингни ҳисобга ол, беурин сўз айтма... «...Золим ва бе дард суҳбатида нуқта сурма, наммом ва номард мулояматида дам урма. Доно илиқдин боргондин сўз айтма, ўтган йигитлик орзу билан қайтмас».

(«Маҳбуб ул-қулуб» 84-бет).

13. Бўшоғиз булма, суҳбат сирларини сақлашга ўрган:

Қайси мажлисдаким эпитсанг сўз,
Билгил ул сўз санга омонатдур,
Гар ани ўзга ерга нақл этсанг,
Ул омонатга бу хиёнатдур.

(«Арбаин» дан, 57-бет).

14. Гапирганда қайтариқлардан қоч, чунки улар фикрнинг таъсирини сусайтиради:

Бир деганни икки демак хуш эмас,
Сўз чу такрор топти дилкаш эмас.

(«Хамса», 484-бет).

Нутқ одобининг қайд қилинган маданий - ахлоқий талаб ва асослари нутқ меъёрлари сифатида қадимий даврлардан бери авлоддан - авлодга утиб келган. Ушбу нутқий меъёрларнинг сақланиши, ўзгартирилиши ва яшаб келишида оилавий анъаналар, бир тил жамоаси доирасида амал қилинган анъанавий қоидалар, суҳбатдошлар (сўзловчи ва тингловчилар)нинг бир-бирини ўзаро назорат қилиши, таълим тарбия, ўтиг-насиҳат жараёни, шунингдек нутқий одоб меъёрлари ҳақида ёзилган адабиётларни мутолаа қилиш асосий ўрин тутган.

Демак, кишиларнинг қандайдир тўғри, таъсирчан, чиройли ва яхши гапиришга интилиши ва унга оид одатий қоидалар қадимий тарихга эгадир. Бундай одат қадимий ўтмишдан ҳозирга қадар мангу анъана сифатида яшаб ва такомиллашиб келган. Бироқ, нутқ маданияти тушунчаси билан боғлиқ ушбу нутқий одатлар турли даврларда муаян хусусиятлари билан фарқланиб турган. Айниқса, адабий тил пайдо бўлгунга қадар мавжуд бўлган нутқ одоби (нутқ маданияти) тасаввурлари, адабий тил пайдо бўлгандан кейинги давр нутқ маданияти тасаввуридан фарқланади.¹

¹ Р.Қунгуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т. 1992. 24-25 бет.

НАСИХАТ АҲЛИ ВА ВОИЗЛАР ЗИКРИДА

Воиз керакки, «қолаллоҳ» сўз айтса ва «қола расулуллоҳ» мухолафатидин қайтса, худо ва расул йўлига қадам урса. Ўзи киргондин сўнгра насиҳат била элни ҳам кивурса. Юругмагон йўлга элни бошқармоқ - мусофирни йўлдин чиқормоқдур ва биёбонга кетурмак ва бодияда итурмақдур. Усрукки, элга буюрғай хушёрлиқ - уйқувчидекдурки, элга буюрғай бедорлиқ. Уйқусида сўз деган жевлигон бўлур ва дегондек қилмоқ не дегон бўлур.

Ваъз бир муршид ва огоҳ ишидур ва анинг насиҳатин қабул этган мақбул кишидур. Аввал бир йўлни бормоқ керак, андин сўнгра элни бошқармоқ керак. Йўлни юрмай кирган итар ва гайри мақсуд ерга етар.

Воиз улдурки, мажлисига холи кирган тўлғай ва тула кирган холи бўлғай. Воизким, бўлғай олим ва мутаққий - анинг насиҳатидин чиққан шақий. Улки, буюриб ўзи қилмағай, ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмағай. Назоирхон била сургувчи мақол - дастийёр била йирлағувчи қаввол.

Қитъа:

Воизки, дастёрсиз ўлмас сухангузор,
Анга ёроду мунга аёлғувчи ҳукми бор.
Тенгри сўзин аёлғувчи бўлмай дея олмағай,
Бир соз бўлса ҳам керак ул қилғай ихтиёр.¹

Тилга ихтиёрсиз - элга эътиборсиз. Ҳарзағўйким, кўп тақаллум сурғай, итдебдурким, кеча тонг отқунга ҳурғай. Ямон тиллик андоқким эл кўнглига жароҳат еткурур, ўз бошига ҳам офат еткурур. Нодоннинг муваҳҳиш-ҳарзага бугзин кирмоғи-эшакнинг жиҳатсиз қичқирмоғи. Хушгўйким, сўзни рифқ ва мусово била айтғай, кўнгулга юз гам келадургон бўлса, анинг сўзидин қайтғай. Сўздадур ҳар яхшилиқни имкони бор, мунда дебдурларки, нафаснинг жони бор. Масиҳоким, нафас била ўлукка жон берди, гўё бу жиҳатдин эрди.

Макруҳеки, ҳарзаси тавил ва овози кариҳдур, ўзи савти била қурбақага шаҳибдур. Аҳли саодатлар руҳбахш зулолига манбаъ ҳам тил, аҳли шақоватлар наҳс қавқабиға матлаъ ҳам тил. Тилига иқтидорлиғ-ҳакими хирадманд; сўзига ихтиёрсиз -

¹ Алишер навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14-том -Т. 1998. 32-33 - бетлар.

лаими нажанд, Тилки фасиҳ ва дилпазир булгай-хуброқ, агар кўнгул била бир булгай.

Тил ва кўнгул хуброқ аъзодурлар инсонда; савсан ва гунча маргуброқ раёҳиндурлар бўстонда. Одаме тил била сойир била ҳайвондан мумтоз бўлур ва ҳам анинг била инсонга сарафроз булур. Тил мунча шараф била нутқнинг олатидур ва ҳам нутқдурки, агар нописанд зоҳир бўлса, тилнинг офатидир.

Айн ул-қузот тил шарафидин Масиҳ гуфтор бўлди ва Ҳусайн Мансур тил сурътидин дорға сазавор.

Байт:

Ҳар неча бийми ҳажр сўзи ошиқ ўлтурур,
Вуслат башпорати яна жисмига жон берур.

Тилдин азубат дилписанддур ва лийнат судманд. Чучук тилки, аччиғлиққа эврлди, зарари ом бўлди, қандники, мускир бода қилдилар, харом бўлди. Чучук сўз соф кўнгулларга қушдур, барча атфол табъига мулойим ҳалвофурушдур.

Байт:

Хуш сўзга ким ўлса масту беҳуш,
Шарбат аро заҳрни қилур нўш.

Ҳаркимки, сўзи ёлгон зоҳир бўлгоч уёлгон. Ёлгонни чиндек айтқувчи суханвар-кумушни олтун рўкач қилувчи заргар. Ёлгон афсоналарда уйлтиргувчи, ёлгончи уйқуда тақаллум сургувчи. Ёлгон айтгувчи гафлатдадур. Сўзнинг аснофи бағоят чўқдур, ёлгондин ямонроқ синфи йўқдур.

Улки ёлгон била сарфи авкот этгай, анга бу ямон келмагай яна мубоҳот этгай. Агар мустамиъинни гофил топқай, ёлгонин чинга ўтқарса мақсудин ҳосил топқай. Зиҳи тенгрига ямон, не тенгридин, не халқдин шарманда. Муңдоқ наҳсининг чун эрур юзи ямонлиқ сари, бу нуҳусатшиор қутлуғ уйдин ташқари.

Байт:

Ул кишини қутлуғ эвдин ташқари сурмак керак,
Қутлуғ эв дунё дурур, яъники, ўлтурмак керак.

Бировким, ёлгон сўзни бировга боғлағай, ўз қаро бўлгон юзин ёқлағай, кабира гуноҳдур-агарчи миқдори ўқсукдур.

Байт:

Заҳрнинг оз эса миқдори доғи муҳлиқдур,
Игнанинг нуғи заиф эрса доғи кўр қилур.

Улки, сўзни бир ердин яна бир ерга еткургай, элнинг
утган гуноҳини уз буйнуга индургай. Наммомлиқ чин сўзга
маъмнудур. Агар зуҳур этгай-хаёл қилки, ёлгон сўзга не етгай.
Сўз тергувчининг агар улуги, агар кичиги-билки зрурлар тамуг
ўтининг тутруғи.

Байт:

Ким сўзни териб айтгувчи оғзига бергай,
Молик ани дўзах ўтининг дудига тергай.

Улки, жуз қувват даъвиси изҳор қилмас, гўёки, ҳақнинг
қавий ул-матин эрканин билмас. Одамеки, қувват хаёлин
кунглига кечирур-туфрогедурким, ел ургоч учурур. Дунё дор
ул-ҳаводисдур ва анга кўнгул боғламоққа гафлат боисдур.
Олам умрдек бевафодур ва анинг давлатига эътимод қилмоқ
хато.¹

Адабиётлар

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 13 том. Т. 1997.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14 том. Т. 1998.
3. Алишер Навоий. Вақфийя. Т. 1991.
4. Алишер навоий. Лисонут тайр. 11 том. Т. 1996.
5. Б.Аҳмедов. Навоий замондошлари хотирасида. Т. 1985.
6. Б.Ҳасанов. Навоий асарлари учун қисқача лугат Т. 1993.
7. М.Жураев. Эл деса Навоийни Т. 1991.
8. Б.Ўринбоев, А.Солиев. Нотиқлик маҳорати Т. 1984.
9. Нусратулло Атоулло ўгли Жумаҳўжа. Истиқлол ва она тилимиз Т. 1998.
10. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т. 1976.
11. Р.Қўнгууров, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв. Нутқ маданияти ва услубияти асослари Т. 1992.

¹ Р.Қўнгууров ва бошқалар. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т. 1992. 22-23-24 - бетлар.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	3
Ўқитувчи нутқ маданияти курсининг мақсад ва вазифалари	4
Нутқ маданияти ва адабий норма. Нутқий малака	11
Ўзбек адабий тили ва нутқ маданияти	17
Нотиқлик санъати тарихидан	21
Нутқнинг коммуникатив сифатлари	33 ✓
Тил ва Нутқ. Нутқ одоби. Тил ва маданият	43 ✓
Нутқ маданияти ва стилистика	48
Адабиётлар	58
Амалий машғулотлар	59
Гарб маданияти тарихида нотиқлик санъатининг ўрни	59
Шарқ маданияти тарихида нотиқлик санъатининг ўрни	65
Халқ оғзаки ижодида нутқ одоби масалалари	80
Кайковуснинг «Қобуснома» асарида суҳандонлик хусусида	89
Абдулла Авлонийнинг Туркий Гулистон ёҳуд ахлоқ асарида нотиқлик санъати ҳақида	95
Алишер Навоий ижодида нутқ маданияти ва нотиқлик санъати масалаларининг талқини	101

317 - буюртма **500** нусха. Ҳажми **7** б.т.
2004 йил **30** октябрда босишга рухсат этилди.
Низомий номидаги ТДПУ Ризографада
нашр қилинди.